

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет соціальних наук та соціальних технологій
Кафедра політології

Кваліфікаційна робота
(освітній ступінь – «бакалавр»)

на тему: **«Ставлення українських військових до політичного режиму в
Україні: роль соціальних факторів, ідеології та бойового досвіду»**

Виконала: студентка 4-го року навчання,

Спеціальність: 052 Політологія

Костенко Ульяна Сергіївна

Керівник: Гомза Іван Анатолійович,

кандидат політичних наук

Київ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИЧНЕ ВІДЧУЖЕННЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ, ТИПОЛОГІЯ, ЕМПІРИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ.....	7
1.1. Загальна концептуалізація поняття «політичне відчуження» у соціальних науках.....	7
1.2. Концептуалізація поняття «політичне відчуження» військових у соціальних науках.....	32
РОЗДІЛ 2. ДОСВІД ПОЛІТИЧНОГО ВІДЧУЖЕННЯ СЕРЕД УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ: ЕМПІРИЧНІ ДАНІ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ	
2.1. Опис методології дослідження: гіпотези, дослідницькі питання та операціоналізація понять.....	54
2.2. Інтерпретація результатів опитування та виявлені тенденції політичного відчуження в українських військових	58
ВИСНОВКИ.....	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	68
ДОДАТОК 1 АНКЕТА РЕСПОНДЕНТА	74
ДОДАТОК 2 ОПИС ЛОГІКИ ПОБУДОВИ КОДУ В ПЗ R STUDIO.....	84
АНОТАЦІЯ.....	86

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що повномасштабна війна та її суспільні наслідки вплинули не лише на безпекову сферу України, а й змінили політичний ландшафт країни. Особлива увага сьогодні прикута до ролі військових як соціальної групи, що набула широкого бойового досвіду. З одного боку, це найчисленніша у Європі армія, а Україна – «єдина неавторитарна у світі країна, військо якої здобуло великий досвід успішного застосування сил у масштабних боях проти потужнішого ворога»¹. З іншого боку – це громадяни, які долучилися до політичного життя через громадські та ветеранські організації, волонтерські рухи, а також участь у виборах та формуванні громадянського суспільства. Тож дослідження ставлення таких осіб до чинного політичного режиму в Україні, зокрема у площині довіри, схвалення чи політичної активності, є важливим.

Наукове обґрунтування вибору теми спирається на аналіз сучасних політологічних підходів. У західній літературі поняття «політичного режиму» розглядається як одна з базових категорій, що характеризує сукупність форм, методів і засобів здійснення влади. Це дозволяє оцінювати ступінь демократизації чи авторитарності держави. Політичне відчуження, у свою чергу, традиційно означає втрату зв'язку громадян із владою. Воно проявляється в критичному чи байдужому ставленні до політичної системи, яке супроводжується незадоволенням, безсиллям і розчаруванням². У контексті сучасної України ці явища можуть набувати особливої форми, коли група громадян – військовослужбовці та ветерани – стають суб'єктом

---

¹ Plochy, S. (2025, May 1). *The army is Ukraine's greatest strength*. Canadian Institute of Ukrainian Studies. <https://ukrainian-studies.ca/2025/05/01/army-is-ukraines-greatest-strength/>

²

політичного життя або, навпаки, почуваються «відчуженими» від владних процесів.

Сучасні дослідження в політичній науці дедалі частіше звертають увагу на соціальні та психологічні чинники, які формують політичні установки індивідів. Актуальні праці з вивчення кадрових армій вказують, що бойовий досвід може радикально змінювати політичні пріоритети: так, емпіричні дослідження підтверджують «консервативну» тенденцію в поглядах військових після участі в бойових діях. Інші роботи показують, що політичні переконання самих ветеранів сприяють осмисленню воєнного досвіду й адаптації в мирному житті³. Усі ці фактори свідчать про необхідність комплексного аналізу: з одного боку, визначення як військові соціально ідеологічно інтегровані в суспільство, з іншого – наскільки вони відчують себе відокремленими від політичної влади. Такий дискурс особливо актуальний на фоні побудови демократичної держави, оскільки дуже високий рівень довіри суспільства до армії та ветеранів за офіційними опитуваннями⁴ контрастує з недостатньо вивченими політичними настроями самих військовиків. Таким чином, дане дослідження є новим у тому, що воно фокусує увагу саме на внутрішньогрупових настроях військових щодо владного режиму та виявляє роль ключових соціальних факторів, ідеології та бойового досвіду у формуванні цих настроїв.

Центральне дослідницьке питання кваліфікаційної роботи – “Від чого залежить політичне відчуження українських військових?”. Об’єкт дослідження – це ставлення українських військових до політичного режиму в Україні. Предмет дослідження – роль соціальних детермінант (вікова група, освіта, регіон), ідеологічних орієнтацій (самовизначення за ліво–

---

³ Meditale, L., Rossetti, S., & Trombini, E. (2023). Political beliefs and post-deployment adjustment: The role of ideology in veterans' reintegration. *Frontiers in Psychology*, 14, Article 1131316. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1131316>

⁴ Український ветеранський фонд. (2024, грудень). *Образ ветеранів в українському суспільстві: результати загальнонаціонального опитування 5–6 грудня 2024 року*. https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/2024/12/RG-UA_Veterans_1000-UA_122024_press.pdf

правим або націоналістичним спектром, мілітаризм, патріотизм тощо) та бойового досвіду (інтенсивність та характер участі у боях) у формуванні цього ставлення та політичного відчуження як його аспекту. Мета дослідження полягає у виявленні і поясненні впливу зазначених факторів на політичні настрої військових щодо влади, зокрема – політичне відчуження.

Для досягнення мети виділено такі завдання дослідження:

- концептуалізація поняття “ставлення до політичного режиму” у контексті політичного відчуження на основі існуючої теоретичної бази;
- концептуалізація поняття “ставлення до політичного режиму серед військових” у контексті політичного відчуження військових на основі існуючої теоретичної бази;
- розробити методологію дослідження: сформулювати гіпотези та операціоналізувати ключові поняття для формування анкети для збору емпіричних даних про політичні погляди військових та їх соціальні характеристики;
- інтерпретувати отримані результати, порівнюючи їх із висновками вітчизняних і зарубіжних досліджень.

Основним методом дослідження є регресійний аналіз, що дозволяє виявити залежності політичного відчуження військових від соціально-демографічних факторів, бойового досвіду та ідеологічної приналежності. Інструментом збору даних є кількісне опитування на платформі Google Forms. Обробка даних відбувалась в середовищі програмного забезпечення R Studio. Кількість респондентів – 200 осіб.

Джерельна база даного дослідження охоплює міждисциплінарні академічні та емпіричні матеріали, що дозволяють комплексно дослідити феномен політичного відчуження військовослужбовців в Україні. Ключову роль у теоретичному осмисленні проблеми відіграють роботи

американських політологів і соціологів, які започаткували системне вивчення політичного відчуження, особливо у контексті військових конфліктів і поствоєнної адаптації ветеранів. Значний вплив на концептуалізацію поняття політичного відчуження справила праця Ади Фініфтер “Dimensions of Political Alienation” та Мелвіна Сімена “On the Meaning of Alienation”, яка заклала класичне розуміння відчуження як багатовимірного явища, що включає почуття безсилля, безсенсовності, соціальної ізоляції, самознецінення та втрати нормативної орієнтації. Підтвердження зв’язку між бойовим досвідом і політичними переконаннями у сучасному контексті надають новітні дослідження, зокрема, роботи американського психотерапевта Дж. Шея, К. Usry про посттравматичні політичні реакції, стаття J. T. Jost та D. Oliveira Santos про ідеологічні зсуви серед ветеранів, а також звіти RAND Corporation (2024), які документують підтримку ветеранами США антидемократичних рухів і причинну роль моральної травми. У національному контексті дослідження спирається на соціологічні опитування та звіти українських дослідницьких центрів – Центру Разумкова, групи «Рейтинг», Українського ветеранського фонду, зокрема їхні публікації про ставлення громадськості до військових, соціальні потреби ветеранів і рівень їхньої участі у громадському житті.

Робота складається зі змісту, вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, двох додатків та анотації. Загальний обсяг роботи складає 123 тисячі знаків.

РОЗДІЛ 1

ПОЛІТИЧНЕ ВІДЧУЖЕННЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
ФЕНОМЕН: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ, ТИПОЛОГІЯ,
ЕМПІРИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

1.1. Загальна концептуалізація поняття «політичне відчуження» у соціальних науках

Класична теорія політичного відчуження, що сформувалась в ХІХ столітті, надає лише узагальнену концептуальну рамку, яка з часом деталізувалась з розвитком та поширенням демократичного устрою. Зазнавши впливу Г. Гегеля, Карл Маркс описав політичне відчуження як властивий людині стан в умовах капіталістичного буття. І якщо Гегель перший описує це як явище, не надаючи йому негативного забарвлення, то Маркс деталізує цю концепцію в економічному контексті та бере відчуження продуктів праці від людини за основу критики капіталістичного устрою⁵. Таким чином, відчуження слід розуміти як суб'єкт-об'єктні відносини, де сутність суб'єкта реалізується в об'єкті, що йому не належить і з яким він немає зв'язків. Утім, погляд на відчуження лише з точки зору марксистського економічного детермінізму значно обмежує його евристичний потенціал.

По мірі еволюції капіталізму поняття відчуження виходить за межі класичної марксистської концептуальної рамки і стає наслідком кризи політичних зв'язків між обраними та тими, кого обирають. На це у ХХ столітті звернув увагу французький соціолог П'єр Бурдьє. Його важливим внеском в історію розвитку концепції є звернення уваги на парадокс демократичного режиму. Здавалося б, він передбачає максимальну

---

⁵Маркс К., Енгельс Ф. (1973). Економічно-філософські рукописи 1844 року. Київ: Видавництво політичної літератури України.

залученість громадян у політику, наприклад, завдяки поширенню виборчого права, але водночас дослідники фіксують глобальне падіння явки на виборах⁶. Бурдье пояснює це делегуванням, що відбувається у ході виборчого процесу, коли обраний політик або партія отримують певну частку влади та діють від імені своїх виборців, що довірили їм свій голос. Після цього постає трансцендентна сутність у вигляді апарату (наприклад, партійного або державного), що панує як над виборцями, так і над обраними представниками. Ключовою причиною політичного відчуження є узурпація влади апаратом, що реально не підконтрольний громадянам, які делегували своїх представників. Бурдье зазнав впливу марксистської теорії капіталу та розвинув її, увівши в обіг поняття соціального та символічного капіталу. Їх реалізація політичними елітами породжує політичне відчуження. За рахунок отриманого визнання експлуатація трансцендентних властивостей апарату стає можливою та здається легітимною⁷. До цього також варто додати появу специфічної культури апаратників, що збільшує дистанцію між представниками та тими, кого представляють.

Поняття апарату є одним з центральних для неомарксистів, що переймались проблемою відчуження. До прикладу, Герберт Маркузе вважав, що у розвиненому індустріальному суспільстві відчуження лише посилюється за рахунок нових форм контролю, в якості яких виступають технологічна раціональність, апарат та культур-індустрія. Апарат працює на підвищення ефективності праці, причому не тільки в економічній сфері – це і бюрократичний державний апарат та партійний апарат⁸. Своєю чергою, індивід стає політично відчуженим через стандартизацію та індустріалізацію життя.

---

⁶ Our world in Data (2025) Voter turnout of registered voters. Доступ через: https://ourworldindata.org/grapher/voter-turnout-of-registered-voters?tab=chart&time=1945..latest&country=~OWID_WRL

⁷Бурдье П. (2003) Практичний глузд. Київ: Український Центр духовної культури.

⁸ Маркузе Г. (1996) Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства. Київ: Либідь.

Підставою для критики неомарксистів є обмеженість їхньої соціально-економічної оптики. Але її можна зрозуміти зважаючи на те, що тоді їх турбувала проблема проникнення капіталістичного дискурсу в усі сфери життя, що, до прикладу, породило проблему суспільства споживання. Виникнення понять соціального та символічного капіталу слід розглядати не як спробу впровадити економічну логіку в політичну сферу життя, а як наслідок того, що це вже відбулось з розвитком індустріального капіталізму. Суттєвим недоліком такого трактування є увага лише до зовнішніх структурних проблем (наприклад, капіталістичний устрій або організація умов виробництва за розвиненого капіталізму), проте ігнорує аспекти специфічного досвіду особливих груп індивідів, що може відобразитись на сприйнятті політичного режиму. Марксистське трактування та похідні від нього оминають увагою суб'єктивне сприйняття відчуження. Саме це робить його не застосовним до військових і ветеранів або, до прикладу, етнічних меншин чи релігійних спільнот. Окрім цього, для подальших емпіричних досліджень важливо оперувати теоретичною рамкою про механізм виникнення політичного відчуження, а не лише про його структурні причини. Зрештою, неомарксистська концептуалізація відчуження релевантна лише для робітничого класу та лівих партій. Звісно, навряд чи б можливо були створити пояснення механізм виникнення політичного відчуження, яке б враховувало нюанси досвіду кожної соціальної групи. Однак неомарксистське трактування також не витримує критики щодо ігнорування пояснення поведінки лівих студентів, що долучились до протестів у 60-х роках ХХ століття. Вони були представниками привілейованої групи у порівнянні з робітничим класом, але мобілізаційний потенціал відчуження⁹, яке вони переживали, зробив їх

---

⁹ У цій роботі дане поняття використовується у значенні здатності почуття політичного відчуження: 1) долучатись до різних форм політики незгоди як до позаінституційної стратегії колективної конфронтації з панівним політичним режимом заради зміни статусу-кво; 2)

одними з найактивніших рушійних сил суспільно-політичного руху. Здатність досвіду політичного відчуження не лише формувати пасивну поведінку до політики, а навпаки – долучатись до альтернативних форм політичного процесу також були проігноровані неомарксистськими інтелектуалами.

Для комплексного розуміння феномену політичного відчуження пропонується вийти за межі ідеологічно ангажованого погляду й звернути увагу на інші дослідження його вимірів та модусів.

Одним із найбільш впливових теоретичних підходів до вивчення відчуження є типологія, запропонована Мелвіном Сіменом у його класичній статті «Про значення відчуження» (1959)¹⁰. Хоча спочатку вона була орієнтована на загальну соціологічну й психологічну проблематику, згодом її широко адаптували до вивчення політичного відчуження, що дало змогу глибше осмислити причини політичної апатії та втрати довіри до демократичних процесів.

Сімен виокремлює п'ять основних вимірів відчуження: безсилля, беззмістовність, нормативний нігілізм, ізоляція та самовідчуження.

Безсилля означає відчуття, що індивід не здатен впливати на події чи результати в межах політичної системи. У демократичному політичному житті це виявляється у переконанні, що участь у голосуванні, протестах або активізмі не призводить до реальних змін. Громадяни можуть вважати, що влада зосереджена в руках еліт або не підконтрольних структур.

Беззмістовність – це неспроможність індивіда зрозуміти структуру, процеси чи сенс функціонування політичних інституцій. Це може супроводжуватись почуттям нездатності прогнозувати розвиток

долучатись до легальних форм політичної участі заради вираження протесту проти політичної системи або панівних еліт.

¹⁰ Seeman, M. (1959). On The Meaning of Alienation. *American Sociological Review*, 24(6), 783–791. <https://doi.org/10.2307/2088565>

політичних подій або ж зробити такий політичний вибір, що був би здатний змінити статус-кво. Таким чином, якщо у випадку безсилля рішення можуть бути зрозумілими і передбачуваними, але просто не підлягають впливу індивіда; у випадку беззмістовності, однак, індивід не прослідковує жодного патерну або причинно-наслідкового зв'язку у рішеннях влади. Важлива ремарка: беззмістовність суттєво відрізняється від браку політичної обізнаності, адже є когнітивно-екзистенційним переживанням, що виникає внаслідок сприйняття політичних процесів як хаотичних, непрозорих чи абсурдних.

Нормативний нігілізм – це втрата довіри до загальноприйнятих норм і правил, переконання, що встановлені засоби досягнення політичних цілей більше не працюють. Він виявляється у зневірі, поширенні цинізму та недовіри до інституцій. Класичною ілюстрацією нормативного нігілізму є те, що людина не вірить у чесність виборів, вважає, що результати визначаються кулуарними домовленостями або фальсифікаціями, а тому відмовляється від участі в них.

Ізоляція відображає почуття відстороненості від домінуючих політичних цінностей або спільнот. Вона є характерною для тих соціальних груп, які не бачать свого представництва в офіційній політиці або відчують культурне виключення.

Самовідчуження – це розрив між особистими переконаннями індивіда та його політичною участю. Наприклад, громадянин може голосувати не з переконання, а з почуття обов'язку, не відчуючи автентичного зв'язку з політичним процесом.

Безумовною перевагою класифікації Сімена є його ідеологічна незаангажованість та врахування емоційних і когнітивних аспектів політичного відчуження. Ймовірно, саме тому ця типологія часто застосовується у подальших емпіричних дослідженнях. Утім, Сімен не розглядає потенційну агентність відчужених громадян. До прикладу, легко

увити ситуацію, коли нормативний нігілізм стає каталізатором радикалізації політичної участі, адже індивіди зневірюються в легітимних процедурах. Або ж можлива й зворотня ситуація – громадяни можуть самі почати практикувати щось, що вважається аморальним, стаючи контрибуторами до статусу-кво (до прикладу, давати хабарі в державних установах).

Американська політологиня Ада Фініфтер також звернула увагу на культурну обмеженість моделі західним ліберальним контекстом¹¹. Сімен також описує відчуження до політичного процесу загалом, але не зосереджується на конкретних інституціях. Наприклад, індивід може відчувати беззмістовність або ж нормативний нігілізм по відношенню до парламенту як до представницького законодавчого органу, але не до Президента. Традиційно є меншою громадянська участь на місцевому рівні, що є певним парадоксом та також потребує детальнішої уваги дослідників.

Наступним важливим кроком в історії осмислення політичного відчуження було висування гіпотез та дослідження його предикторів та зв'язків між формою відчуження та поведінкою індивіда.

Уже згадана Ада Фініфтер у дослідженні «Виміри політичного відчуження» демонструє¹², як стандартні індикатори: соціальний статус, рівень освіти та соціальна згуртованість – впливають на відчуття політичного відчуження. Основою для її емпіричного дослідження стала теоретична модель Сімена. Науковиця прийшла до таких ключових висновків. По-перше, низький рівень освіти сприяє виникненню почуття безсилля, тоді як вищий рівень освіти зменшує це відчуття. Освіта є більш важливою змінною, ніж рівень доходу та вид зайнятості. Схожий вплив має й расова приналежність внаслідок маргіналізованого становища: менш

---

¹¹ Finifter, A. W. (1970). Dimensions of Political Alienation. *The American Political Science Review*, 64(2), 389–410. <https://doi.org/10.2307/1953840>

¹² Там само.

освічені групи, зокрема афроамериканці, частіше відчувають політичну ізоляцію, в той час як підвищений рівень освіти може знижувати це почуття безсилля. Раса також є найвпливовішою змінною, коли йдеться про нормативний нігілізм, що можна екстраполювати на всі соціальні групи, які перебувають у схожому з афроамериканцями становищі. Іншим важливим чинником нормативного нігілізму є низький рівень довіри до оточення.

По-друге, висока соціальна згуртованість та спільнотна солідарність (*community solidarity*), що породжує довіру до інших людей та суспільну активність, пов'язана зі зменшенням політичного відчуження. Аналізуючи зв'язок форм політичного відчуження з поведінкою, Фініфтер приходить до висновку, що, очікувано, особи, які відчувають політичне безсилля та нормативний нігілізм, рідше беруть участь у виборах або інших формах політичної активності. Участь у політичних процесах здатна зменшити відчуття безсилля, однак цинізм щодо політичних лідерів менше піддається зміні. Водночас той факт, що ті групи, які частіше беруть участь у політичному процесі, відчувають більший нормативний нігілізм ніж ті, хто беруть участь рідше, пояснюється негативним досвідом з політичною системою.

Дослідження Фініфтер встановлює взаємозв'язок між базовими предикторами та політичною поведінкою, а тому закономірно породжує подальші питання та застереження. До прикладу, негативна кореляція між соціальною згуртованістю та політичним відчуженням потребує переосмислення, коли йдеться про ізольовані соціальні групи, що перебувають у неконвенційних умовах (наприклад, військові, ув'язнені, релігійні секти тощо) – якість соціальних зв'язків, про які говорить Фініфтер, грає тут ключову роль. Є підстави вважати, що навіть у більш звичних обставинах цей зв'язок може не працювати. Наприклад, коли йдеться про суспільно-політичні рухи, що є відчуженими від політичних інституцій, але не від політичного процесу й прагнуть змінити

несправедливі умови системи. У таких випадках посилення ідентичності всередині групи може супроводжуватись зростанням відчуження ззовні.

Британський професор Давида Нахміаса у дослідженні *Modes and Types of Political Alienation*¹³ доповнює ці висновки. Виокремлюючи недовіру як модус політичного відчуження, що характеризується переконанням про порушення політичних норм, Нахміас стверджує, що вона породжує участь в нелегітимних і позаінституційних формах політичного вираження. Натомість особи, які переживають політичну беззмістовність, частіше беруть участь у легітимних політичних діях, таких як голосування, оскільки вони не бачать альтернативи та хочуть діяти в межах існуючої політичної системи. Модусу ізоляції відповідає контркультурна та неконвенційна поведінка, що пов'язана з маргіналізованим становищем індивідів і бажанням відлучитись від мейнстрімної політичної культури.

Наступний американський дослідник Марвін Олсен у статті *Two Categories of Political Alienation* переосмислює класичну типологію Сімена, пропонуючи розглядати два основні типи політичного відчуження: ставлення неспроможності (*attitude of incapability*) та ставлення незадоволення (*attitudes of discontentment*)¹⁴.

Ставлення неспроможності є наслідком політичної системи, яка обмежує мобільність або доступ до політичної участі. Основними проявами цієї форми відчуження є безсилість, беззмістовність та відсутність орієнтирів (тобто, перебування в стані розгубленості через незнання шляхів досягнення політичних цілей). Ставлення незадоволення є відповіддю на політичну систему, яку індивід вважає корумпованою, неефективною або такою, що не задовольняє його потреби. Оригінальною типологією Олсена

---

¹³ Nachmias, D. (1974). *Modes and Types of Political Alienation*. *The British Journal of Sociology*, 25(4), 478–493. <https://doi.org/10.2307/590156>

¹⁴ Olsen, M. E. (1969). *Two Categories of Political Alienation*. *Social Forces*, 47(3), 288–299. <https://doi.org/10.2307/2575027>

робить те, що ставлення неспроможності для нього є нав'язаним індивіду ззовні та стосується структурних проблем, а ставлення незадоволення обирається добровільно. У першому випадку, емоція – розчарування, а в другому – цинізм. Хоч цей критерій виявився продуктивним у дослідженні Олсена, він викликає сумніви, коли йдеться про вже згадані расові меншини, які зазвичай відчувають нормативний нігілізм через зловживання та нехтування цінностями та нормами з боку політичних інститутів по відношенню до них, що є наслідком цілком структурної проблеми, а не лише індивідуальним вибором.

Звертаючись до соціально-демографічного портрету, політична неспроможність особливо поширена серед людей, які займають один або декілька соціально неблагополучних статусів у суспільстві, включаючи низьку освіту, професію з низьким статусом, низький дохід, літній вік та небілу расу. Тим часом політичне невдоволення найчастіше виникає серед літніх, малоосвічених малих бізнесменів, яких часто називають «старим середнім класом».

На основі результатів дослідження, Олсен вказує, що індивіди, які відчувають політичну неспроможність, часто ухиляються від участі в політичних процесах через переконання, що вони не матимуть значного впливу на результат¹⁵. Натомість політичне незадоволення не завжди веде до відмови від участі. Індивіди можуть виражати своє незадоволення через участь у протестах, підтримку опозиційних партій або радикальні дії, хоча це не завжди призводить до активних політичних дій, як показує слабкий зв'язок між незадоволенням і політичною участю в досліджуваній вибірці. Це вимагає подальшої уваги вивчення механізму формування відчуження в індивідів, які переживають розчарування або цинізм по відношенню до політики.

---

¹⁵ Olsen, M. E. (1969). Two Categories of Political Alienation. *Social Forces*, 47(3), 288–299. <https://doi.org/10.2307/2575027>

Заповнити одразу дві прогалини в дослідженнях політичного відчуження, яка стосується його здатності спонукати індивідів до участі в місцевому політичному процесі, намагались Уейн Томпсон та Джон Хортон у дослідженні *Political Alienation as a Force in Political Action*¹⁶. Автори емпірично доводять, що політичне відчуження не лише спричиняє апатію чи байдужість до політики, але й може виражатися через протестне голосування або протести проти існуючої влади на місцевих референдумах. Ця робота також дозволяє спрогнозувати електоральну поведінку тих верств населення, що переживають політичне відчуження.

Тим не менш, вона вказує на тенденцію в дослідженні політичного відчуження – увага дослідників зосереджується переважно на групах індивідів, що перебувають у незадовільному чи маргінальному соціально-економічному становищі. Дослідження Томпсона та Хортон показує, що політичне відчуження найчастіше спостерігається серед людей з нижчим соціально-економічним статусом, включаючи менш освічених, працівників низької кваліфікації та осіб старшого віку. Ці індивіди відчувають себе ізольованими від процесів прийняття рішень і мають менше можливостей впливати на політичні процеси. Рушієм політичного відчуження в них є депривація, сформована по відношенню до впливових політичних еліт, які можуть не враховувати інтереси простих громадян. Останні ж можуть брати участь у виборах або інших політичних діях, але їхнє ставлення часто є негативним і спрямованим проти тих, хто володіє владою. Тому мобілізаційний потенціал відчуження в даному випадку реалізується за рахунок протестних настроїв і бажання чинити спротив тим, хто знаходиться при владі. Утім, в 2019 році в Україні спостерігався

---

¹⁶ Thompson, W. E., & Horton, J. E. (1960). Political Alienation as a Force in Political Action. *Social Forces*, 38(3), 190–195. <https://doi.org/10.2307/2574081>

протилежний випадок, коли попри високий попит на нові політичні еліти¹⁷, явка на виборах була однією з найнижчих в історії¹⁸. Постає питання: чим визначається конвертація прагнення змін у долучення до інституційного політичного процесу в одному випадку (до прикладу, в тому, яке загально описують Томпсон та Хартон) та відсутність цієї конвертації в іншому (до прикладу, у випадку поведінки українських виборців у 2019 році)? До того ж, що визначатиме перетворення бажання змін у політичну участь в легальних рамках в одному випадку та в позалегальний та позаінституційний спосіб в іншому? У контексті цього дослідження, відповідь на це питання важливе для подальшого прогнозування поведінки військових і ветеранів російсько-української війни. Ймовірно, відповідь слід у шукати у кейс-стаді політичного відчуження на пострадянському просторі або в умовах демократичного транзиту. До прикладу, як пов'язане політичне безсилля та нормативний нігілізм із становленням олігархату, високим рівнем корупції, а також рівнем суспільної легітимації електоральної демократії.

З іншого боку, продуктивним може бути погляд з перспективи теорії нових форм політичної участі у соціальних мережах. Поява нових цифрових інструментів комунікації призвела до формування феномену, який у літературі позначається як цифровий активізм (digital activism) або лайкативізм (clicktivism)^{19 20 21}. Ці форми активності дозволяють громадянам висловлювати свою політичну позицію швидко та

---

¹⁷ Соціологічна група «Рейтинг». (2024, 12 березня). Суспільно-політичні настрої українців: нові виклики. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_ukraincev_novye_vyzovy.html

¹⁸ Джулай, Д. (2019, 22 липня). Явка на виборах в Раду стала найнижчою в історії – інфографіка. Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/yavka-na-parlamentskyh-vyborah-stala-naynyzhchoiu-v-istorii/30067764.html>

¹⁹ Theocharis, Y., & van Deth, J. W. (2018). *Political Participation in a Changing World: Conceptual and Empirical Challenges in the Study of Citizen Engagement*. Routledge.

²⁰ Christensen, H. S. (2011). Political activities on the Internet: Slacktivism or political participation by other means? *First Monday*, 16(2). <https://doi.org/10.5210/fm.v16i2.3336>

²¹ Kalekin-Fishman, L., & Agger, B. (Eds.). (2021). *Routledge International Handbook of Social and Political Alienation*. Routledge.

безпосередньо через репости, підписання петицій, коментарі або використання політичних хештегів. Попри розширення можливостей участі, дослідники відзначають, що цифрова активність не завжди є індикатором справжньої політичної залученості. Навпаки, вона може маскувати або навіть підсилювати політичне відчуження, зокрема в його формах, описаних Сіменом, таких як безсилля, нормативний нігілізм та самовідчуження. Це пояснюється тим, що хоча цифрові практики створюють ілюзію участі, вони не завжди призводять до реального впливу на політичні процеси. Як зазначають Калекін-Фішман і Аггер, цифрова участь може стати способом каналізування емоційної напруги, але не гарантує зворотного зв'язку з боку інституцій, що часто призводить до фрустрації та наростання цинізму²². У таких умовах громадяни не припиняють говорити про політику, але втрачають віру в її інституційні канали. Замість участі у виборах, політичних партіях чи громадських слуханнях вони обирають символічні дії в інтернеті, які не зобов'язують, але дозволяють ідентифікувати себе з певною позицією.

Подібні висновки знаходимо і в дослідженнях Є. Морозова, який стверджує, що надмірна довіра до цифрових форм демократії може призвести до деполітизації, оскільки громадяни підмінюють політичну дію поверхневим символізмом²³. Це особливо небезпечно в умовах, де політичні інститути й так мають низьку легітимність через брак довіри, як, наприклад, у пострадянських державах.

Теоаріс і ван Дет також наголошують, що цифровий активізм не є однозначним: він може як доповнювати класичні форми участі, так і витіснити їх, формуючи патерни поведінки, у яких громадянська енергія

---

²² Kalekin-Fishman, L., & Agger, B. (Eds.). (2021). *Routledge International Handbook of Social and Political Alienation*. Routledge.

²³ Morozov, E. (2011). *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*. PublicAffairs.

розсіюється, не досягаючи політичного ефекту²⁴. У результаті зростає внутрішній конфлікт між емоційним включенням у політичне життя та відчуттям відчуження від його результатів, що може посилювати відчуття беззмістовності політичного процесу. У контексті України, де традиційна довіра до політичних інститутів залишається вкрай низькою, цифровий активізм набуває амбівалентного характеру. З одного боку, він виконує функцію мобілізації та взаємопідтримки (особливо у волонтерському русі чи під час кризових ситуацій), з іншого – може замінити собою структурну участь, не приводячи до реального залучення громадян до процесів ухвалення рішень. Генералізуючи теоретизування дослідників, можна вивести припущення про нову форму символічного відчуження у цифрову епоху. Подальший розвиток цих напрацювань потребує врахування впливу феномену ехо-камери в Інтернет-спільнотах або закритих соціальних групах (якими, до прикладу, є військові) на політичне відчуження, а також впливу інтенсифікації зв'язків всередині групи та посилення відчуження від політичних інституцій та/або політичного процесу. Військові, на яких зосереджена увага цього дослідження, є унікальною соціальною групою, оскільки під час перебування на фронті жодні інші форми громадянської участі, окрім цифрових, не є доступними для них. Це робить їх особливо вразливими перед символічним відчуженням.

Наступна робота, що потребує дослідницької уваги, – це теоретична стаття Антоніо Лоуренс А. Борджа «Re-conceptualising Political Alienation: On Spectators, Spectacles and Public Protests»²⁵, що відсилає до праці французького філософа Гі Дебора «Суспільство спектаклю». Цінність даного теоретичного обрамлення полягає в динамічному погляді на політичне відчуження та аналізу причин обрання позиції спостерігача

---

²⁴ Theocharis, Y., & van Deth, J. W. (2018). *Political Participation in a Changing World: Conceptual and Empirical Challenges in the Study of Citizen Engagement*. Routledge.

²⁵ Borja, A. L. A. (2015). Re-conceptualising Political Alienation: On Spectators, Spectacles and Public Protests. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, 62(144), 40–59. <http://www.jstor.org/stable/24719944>

політичного процесу (при цьому уникається марксистська антикапіталістична ангажованість).

У класичних дослідженнях політична алієнація зазвичай розглядається як пасивне ставлення до політичних процесів, що призводить до відмови від участі в політиці або апатії. Однак Борджа відзначає, що його сучасну форму можна краще розуміти через концепцію глядацької участі. Автор пропонує нову концептуалізацію, фокусуючись на ролі глядачів, які, хоча і залишаються активно залученими до політичних подій, не вживають дій, щоб змінити ситуацію.

Люди, які відчувають політичну алієнацію, залишаються залученими до політичних подій, таких як публічні протести, але без реальної участі в них. Вони виступають як глядачі, які спостерігають за політичними «видовищами», які, зазвичай, фокусуються на протестах і публічних акціях, що виражають політичні наративи, з якими вони можуть ідентифікуватися, але не беруть у них участі. Глядачі, хоча й відчувають емоційну або інтелектуальну прив'язаність до подій, не втілюють свої переконання в дії. Це створює контраст між спостереженням і активною участю, що призводить до формування нового типу політичного відчуження, яке не є результатом повного відмовлення від політики, а скоріше відсутністю реальної політичної взаємодії.

Борджа підкреслює, що політика сьогодні часто набуває форми видовищ, що мають на меті привернути увагу глядачів та створити наративи, які можуть бути привабливими для людей, які поділяють певні настрої чи переконання²⁶. Такі видовища, як публічні протести, не лише висвітлюють певні політичні проблеми, але й створюють простір для взаємодії між акторами протесту та глядачами. Однак, коли ці видовища не

---

²⁶ Borja, A. L. A. (2015). Re-conceptualising Political Alienation: On Spectators, Spectacles and Public Protests. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, 62(144), 40–59.
<http://www.jstor.org/stable/24719944>

призводять до реальних змін або не мають конкретних результатів, глядачі починають відчувати їхню марність. Це поглиблює політичне відчуження, оскільки протестні рухи, що не здатні змінити політичний контекст, лише зміцнюють відчуття безсилля серед глядачів.

У статті Борджа аналізує приклади протестних рухів, таких як протести проти корупції на Філіппінах, які, хоча й привертають велику увагу на початкових етапах, часто не мають сталого впливу на політичну систему. Ці приклади ілюструють, як глядачі, попри високу участь у протестах, в кінцевому підсумку повертаються до статусу пасивних спостерігачів, коли протестні дії не досягають своїх цілей.

Борджа наголошує, що політичне відчуження пов'язане з повсякденним життям людей, яке часто обмежується приватною сферою, що не має прямого відношення до політичної активності²⁷. Люди, що переживають політичне відчуження, часто оцінюють політичні події через призму своїх буденних потреб та інтересів, що допомагає пояснити їхнє залишання в статусі глядачів. Вони оцінюють ефективність протестів і інших політичних дій через призму того, як ці дії можуть вплинути на їхні повсякденні життя. Якщо політична діяльність не здатна забезпечити зміни, які б задовольнили їхні реальні потреби, вони повертаються до своїх звичних дій – роботи або інших особистих завдань. Автор також вказує, що буденне життя часто обмежує можливості для політичної участі, оскільки люди зазвичай зайняті задоволенням своїх потреб, що знаходяться поза межами політики. Це може включати роботу для забезпечення матеріальних потреб або участь у соціальних і культурних активностях. Така поведінка укріплює зв'язок між повсякденним життям і політичним відчуженням, адже політична діяльність часто сприймається як менш

---

²⁷ Borja, A. L. A. (2015). Re-conceptualising Political Alienation: On Spectators, Spectacles and Public Protests. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, 62(144), 40–59.
<http://www.jstor.org/stable/24719944>

ефективна в порівнянні з іншими, більш звичними активностями. Фактично, автор описує механізм відчуження від політики як результат вибору між більш і менш результативними та контрольованими активностями, де останнім є участь у політичному процесі. За допомогою концепції політичної ефективності (*political effectiveness*), судження про яке відбувається в процесі внутрішньої оцінки індивідом витрат та і вигод (*cost-benefit evaluation*) від участі у політичному процесі, Борджа пояснює, чому люди відчують себе безсилими перед системою.

Борджа також вводить в обіг поняття габітусу безпомічності (*habitus of disempowerment*), використовуючи термін «габітус» у контексті теорії П'єра Бурдьє, який описує соціальну поведінку як набір звичок, практик і структур, що формуються в результаті сформованого соціального досвіду індивіда та колективу²⁸. Габітус безпомічності формується в результаті тривалого спостереження за виставами незгоди без активного втручання в них, які систематично не призводять до змін у політичній системі. Іншими словами, габітус безпомічності поглиблюється через досвід невдач політичних протестів. Досвід пасивного глядацтва зациклюється через сприйняття політичної активності як марної та неефективної. У контексті дослідження політичного відчуження у військових важливо розуміти, чи присутній у більшості з них габітус безпомічності та механізм його формування враховуючи їхній специфічний досвід. З одного боку, він може сформуватись під впливом тривалого спостереження ігнорування дражливих проблем щодо військової та ветеранської політики (в українському дискурсі це, наприклад, встановлення чітких термінів служби та демобілізація) та підсилюватись об'єктивним обмеженням доступу частини військових до інструментів громадянської участі через перебування на фронті. З іншого боку, ймовірно присутнє переконання в

---

²⁸ Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge University Press.

тому, що індивід дотичний до військових дій як до ключового процесу, що визначає життєздатність та стійкість державної незалежності навпаки може сприяти відчуттю власного впливу на політичний процес. Або ж обидва переконання можуть химерно поєднуватись у свідомості військових. Ці міркування намічають питання для подальших досліджень.

Попри новизну цієї роботи, одразу кидається в очі те, що Борджа не враховує інший можливий механізм вибору прийняття участі в політичному процесі, який заснований не на раціональному аналізі витрат та вигод, а під впливом афекту чи емоції. Натомість важливо розуміти, які саме тригери можуть спровокувати мобілізацію відчуженого індивіда, а які мають протилежний ефект.

Утім, важливим внеском Борджа є те, що відчуження не можна розглядати лише як відсутність участі в політиці, оскільки воно тісно переплетене з повсякденними практиками людей і їхнім сприйняттям публічної сфери. Спираючись на роботи Генрі Лефевра, він зауважує діалектичний зв'язок між публічною та приватною сферою²⁹. Повсякденне життя є основою для виникнення політичних форм, оскільки саме в буденних практиках люди взаємодіють з політичними реаліями через роботу, соціальні зв'язки, економічні умови тощо. Відтак, щоденне життя є тим середовищем, в якому формуються або зміцнюються політичні настрої, і саме через цей простір проходить їхнє залучення до публічної політики. Важливою ідеєю є те, що люди відчують політичне відчуження не лише через безпосередню відсутність політичної участі, а й через те, як політичні процеси взаємодіють з їхніми щоденними потребами. Відчуження підкріплюється через звичку займатися лише «копінг-активностями», тобто виконувати повсякденні задачі, такі як робота або домашні справи, які

---

²⁹ Borja, A. L. A. (2015). Re-conceptualising Political Alienation: On Spectators, Spectacles and Public Protests. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, 62(144), 40–59.
<http://www.jstor.org/stable/24719944>

дають відчуття контролю і задоволення базових потреб, в той час як політика сприймається як неприязний чи недосяжний простір.

Усі попередні дослідження розглядали політичне відчуження не як стан індивіда, що виникає у конкретній ситуації, а як його певну універсальну характеристику. Особливо це характерно для класичного дослідження Сімена, який встановлює зв'язок між відчуженням та соціально-демографічними характеристиками індивіда. Однак якщо відчуження це наслідок взаємодії особистості з певними соціальними структурами або специфічними контекстами?

Вперше таку перспективу запропонував Елдон Л. Вегнер у статті «The Concept of Alienation: A Critique and Some Suggestions for a Context-Specific Approach»³⁰. Він наголошує, що історично відчуження розглядалося як загальне відчуття відокремленості, яке люди відчувають від різних аспектів свого соціального світу, включаючи їхню роботу, стосунки та суспільство загалом. До прикладу, у трактуванні Карла Маркса робітничий клас через структурні недоліки капіталізму переживав відчуження від продуктів їхньої праці. Однак Вегнер кидає виклик цьому широкому, структурному підходу до відчуження, критикуючи тенденцію в соціології трактувати відчуження як загальну реакцію на суспільні умови. Він стверджує, що відчуження не є простим, однозначним явищем, а радше складною реакцією, що варіюється в залежності від конкретних соціальних контекстів. Хоча відчуження спочатку концептуалізувалося як універсальна реакція на сучасний індустріалізований світ, Вегнер вважає, що таке узагальнення не враховує нюанси індивідуальних переживань і конкретних соціальних умов, в яких відчуження проявляється: «Людина, яка відчужена від роботи, може бути відданою і задоволеною своєю сім'єю та церквою,

---

³⁰ Wegner, E. L. (1975). The Concept of Alienation: A Critique and Some Suggestions for a Context Specific Approach. *The Pacific Sociological Review*, 18(2), 171–193. <https://doi.org/10.2307/1388631>

тоді як для іншої людини може бути навпаки»³¹. Такий підхід полягає в дослідженні того, як індивіди взаємодіють зі своїми ролями та середовищем, зосереджуючи увагу на сумісності (або її відсутності) між їхніми особистими характеристиками (наприклад, цінностями, цілями, самовідчуттям тощо) і соціальними структурами, до яких вони належать. Іншими словами, відчуження є результатом динаміки між соціальною структурою та особистістю.

Попри те, що теорія Вегнера пропонує значно ширшу перспективу відчуження, ніж політичну, цінність його полягає в осмисленні цього феномену не просто як психологічного переживання, а соціального явища, сформованого умовами суспільства. Утім, контекстуальний підхід Вегнера також застосовний до публічної сфери та політичного життя. До прикладу, за його допомогою можна пояснити, чому відчуження може переживати і політично активна людина, цінності якої однак фундаментально суперечать характеру політичних інститутів. Це схоже на почуття нормативного нігілізму, яке описує Сімен. Однак Вегнер наголошує, що всі виміри з класичної типології слід розглядати як контекстуально специфічні, а не універсальні для всіх соціальних ситуацій.

Використання цього погляду є продуктивним для дослідження політичного відчуження військових у динаміці та пошуку причин, через які індивід стає відчуженим після взаємодії з армією як з соціальним і політичним інститутом. Відчуження може виникати у військових з яскраво вираженим індивідуалізмом як відповідь на такі характеристики організаційної структури армії як дисципліна, примус, колективна відповідальність за провину окремої людини, чітка ієрархія та бюрократичність. Згодом – екстраполювати на весь державний апарат, який

---

³¹ Wegner, E. L. (1975). The Concept of Alienation: A Critique and Some Suggestions for a Context Specific Approach. *The Pacific Sociological Review*, 18(2), 171–193. <https://doi.org/10.2307/1388631>

в умовах обмеженого контакту з оточенням представляє командування. Окрім цього, Вегнер зауважує, що відчуження ймовірніше за все виникає за двох умов: 1) коли участь у певному соціальному контексту є мимовільною, і 2) коли індивіди не беруть участь у певному процесі через їхні особистісні риси³². Обидві ситуації легко уявити у військовому контексті 1) особа була мобілізована у військо проти власного бажання; 2) особа відчуває обмеження як наслідок практик нестатутних відносин у підрозділі. Відчуження також може виникати, коли військові не бачать свого впливу на політичні процеси, які безпосередньо стосуються їхньої перебування у війську, що в Україні є актуальним у контексті визначення термінів служби та мобілізації. Врешті-решт, дослідження політичного відчуження серед військових – це дослідження в межах однакового або схожого соціального контексту, де одним з вирішальних предикторів соціального відчуження може виявитись досвід взаємодії особистості з соціальною структурою.

Окрім цього, контекстуальна теорія Вегнера дозволяє оглянути на відчуження із врахуванням чиннику ідеології та політичної думки. Якщо розглядати ідеологію з точки зору аксіологічного підходу, то індивіди можуть переживати політичне відчуження через те, що розвиток держави відбувається в розріз з їхніми глибинними переконаннями та цінностями.

Дослідники політичного відчуження намагались встановити зв'язок між ідеологічною приналежністю та типом й інтенсивністю політичного відчуження, яке переживає індивід. Ідеології нерідко фреймують тлумачення індивідом політичного; згідно з М. Фріденом ідеології є концептуальними мапами політичного світу³³.

Результати відповідних досліджень подекуди суперечать одне одному та не є послідовними. Низка вчених стверджують, що праві

---

³² Wegner, E. L. (1975). The Concept of Alienation: A Critique and Some Suggestions for a Context Specific Approach. *The Pacific Sociological Review*, 18(2), 171–193. <https://doi.org/10.2307/1388631>

³³ Freeden, M. (2013). The morphological analysis of ideology. In M. Freeden & M. Stears (Eds.), *The Oxford handbook of political ideologies* (pp. 115–137). Oxford University Press.

консерватори є найбільш відчуженими – такі емпіричні знахідки співмірні з ідеологічною позицією багатьох прихильників американського консерватизму про якомога менше втручання уряду³⁴. З іншого боку, пізніші дослідження припускають, що ліберали є найбільш відчуженими, адже консервативна традиція сприяє політичній лояльності, тоді як лібералізм заохочує критику політичних інститутів, якщо не пряме відчуження³⁵. Картина стає ще більш заплутаною, оскільки Міллер³⁶, а також Ліпсет і Шнайдер³⁷ виявляють, що і ліберали, і консерватори, особливо крайні, політично більш відчужені, ніж люди, які вважають себе поміркованими. Вони частіше зазнають відчуження, оскільки вони сприймають політичну систему як упереджену й більш прихильну до поміркованих класичних ідеологій³⁸. Радикальні ліві та радикальні праві можуть частіше та інтенсивніше зазнавати відчуження через нездатність політичної системи ті проблеми, які здаються їм важливими (наприклад, занепад білої раси чи глобальна економічна нерівність), а їхнє нехтування інституційними формами політичної участі може бути безпосереднім наслідком відчуття беззмістовності або нігілізму.

Одне з досліджень американських вчених, присвячене асиметріям прихильників лібералізму та консерватизму в антидемократичних тенденціях, вказує на парадокс щодо зв'язку політичного відчуження та

---

³⁴ Oliveira Santos, D., & Jost, J. T. (2024). Liberal-conservative asymmetries in anti-democratic tendencies are partly explained by psychological differences in a nationally representative U.S. sample. *Communications Psychology*, 2(61). <https://doi.org/10.1038/s44271-024-00096-3>

³⁵ Oliveira Santos, D., & Jost, J. T. (2024). Liberal-conservative asymmetries in anti-democratic tendencies are partly explained by psychological differences in a nationally representative U.S. sample. *Communications Psychology*, 2(61). <https://doi.org/10.1038/s44271-024-00096-3>

³⁶ Miller, A. H. (1993). Ideology and political alienation. *Scandinavian Political Studies*, 16(2), 167–192. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9477.1993.tb00036.x>

³⁷ Lipset, S. M., & Schneider, W. (1983). *The confidence gap: Business, labor, and government in the public mind*. New York: Free Press.

³⁸ Almond, G. A., & Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton University Press.

консервативною ідеологією³⁹. Згідно з результатами, прихильники консерватизму більш схильні до того, що автори називають «правим авторитаризмом» (right-wing authoritarianism) та «орієнтацією на соціальне домінування» (social dominance orientation). Правий авторитаризм— це сукупність трьох установок: авторитарна підпорядкованість (тенденція підкорятися владі, яка вважається законною), авторитарна агресія (тенденція бути агресивним від імені цієї влади) і конвенціоналізм (високий ступінь дотримання традиційних соціальних норм). Орієнтація на соціальне домінування вимірює ступінь, в якій індивіди схвалюють соціальні ієрархії та нерівність. Водночас ті, хто підтримує консервативні ідеї, схильні мати більшу недовіру до політичних інституцій, що може бути підґрунтям для політичного відчуження. Той факт, що правий авторитаризм та конвенціоналізм є предикторами політичного відчуження, становить певний парадокс: на перший погляд, підпорядкованість і повага до ієрархій суперечать відчуженню від політичної системи, навпаки свідчать про лояльність і прихильність до неї. Утім, по-перше, люди, які мають схильність до авторитарних переконань, можуть частіше відчувати політичне відчуження в умовах ліберальних демократій через зневіру в ефективності цього устрою. По-друге, варто враховувати американський контекст цього дослідження, пов'язаний зі зростаючою поляризацією після «Штурму Капітолію» у 2021 році та двопартійної системи. Ті, хто називають себе консерваторами, ймовірно за все асоціюють себе з Республіканською партією, і за умов поляризації насправді вони можуть бути більш радикальними за те, як вони себе визначають. До того ж, відчуження у прихильників Республіканської партії, консерваторів, могло

---

³⁹Oliveira Santos, D., & Jost, J. T. (2024). Liberal-conservative asymmetries in anti-democratic tendencies are partly explained by psychological differences in a nationally representative U.S. sample. *Communications Psychology*, 2, Article 61. <https://doi.org/10.1038/s44271-024-00096-3>

бути високим через невдачу «Штурму» та каденцію Президента-демократа, а не пов'язаним з особливостями цієї ідеологічної приналежності як такої.

Заповнити лакуну у встановленні відношення між ідеологічною приналежністю та політичним відчуженням взялися американський та норвезька вчені Артур Міллер і Ола Лістгауг у праці «Ідеологія та політичне відчуження»⁴⁰, застосовуючи лонгітюдний та крос-культурний підхід, що є безумовною перевагою дослідження. Утім, недоліком є те, що в ньому політичне відчуження синонімічне поняттю політичної недовіри. Хоч і останнє значно легше операціоналізувати, дослідники не беруть до уваги інші прояви відчуження, наприклад, цинізм або нігілізм, вираження яких може бути специфічним для певних ідеологій. Головний висновок, до якого приходять Міллер та Лістгауг це те, що політична недовіра – а відтак і відчуження – не визначається лише тим, чи є особа лібералом чи консерватором⁴¹. Замість цього основну роль відіграють дії уряду та їхня відповідність уподобанням громадян – саме це називають справжньою незалежною змінною. Невідповідність політичним обіцянкам чи заявам є чинником зростання політичного безсилля, що своєю чергою породжує недовіру, розчарування і, в підсумку, відчуження як у лібералів, так і в консерваторів.

Однак певні загальні закономірності все ж вдалось з'ясувати. По-перше, люди на політичних екстремах (лівих чи правих) зазвичай відчують більше політичне відчуження. Це пояснюється тим, що крайні групи часто відчують, що їхні ідеологічні позиції не знаходять відображення в політичних рішеннях уряду. По-друге, в Норвегії та Швеції – країнах, де на момент проведення дослідження позиції лівоцентристських

---

⁴⁰Miller, A. H., & Listhaug, O. (1993). Ideology and political alienation. *Scandinavian political studies*, 16(2), 167-192.

⁴¹ Miller, A. H., & Listhaug, O. (1993). Ideology and political alienation. *Scandinavian political studies*, 16(2), 167-192.

соціально-демократичних сил при владі були доволі міцними – ліві громадяни зазвичай більше довіряли уряду, оскільки, ймовірно, почували себе більш врахованими. Це свідчить про те, що праві консерватори не є за визначенням більш недовірливими до уряду, скоріше це залежить від того, які політичні партії перебувають при владі й чи спостерігається та чи інша ідеологічна гегемонія. Слушним доповненням до дослідження, що дозволило б уникнути можливих неточностей, є встановлення того, як характер сприйняття індивідом дій та ідеологічної приналежності влади впливає на почуття довіри та відчуження. Наприклад, декларативність ліберальних чи консервативних принципів може посилювати відчуженість у їхніх прихильників, але як може впливати на противників?

Існує зв'язок між популізмом та відчуженням, оскільки популістські ідеології процвітають у контекстах, де індивіди відчувають себе виключеними з політичного процесу або вважають, що їхні голоси не чуються традиційними політичними інститутами⁴². Політики, що використовують популістичну риторіку, нерідко паразитують на досвіді політичного відчуження електорату, акцентуючи увагу на тому, що решта істеблішменту не враховує потреби «простих людей», натомість пропонуючи їм відчуття належності і агентності в політичному процесі. Цей зв'язок свідчить на користь концепції Ернесто Лаклау, що розглядає популізм не як ідеологію, а як стратегію політичних еліт. Е. Лаклау вважає, що популізм використовує так звані «порожні знаки», які можуть стати символами для об'єднання різних соціальних груп, що відчувають відчуження від існуючих політичних інститутів. Такі терміни, як «народ», «демократія», «правда» або «гідність», набувають значення через контекст, в якому вони використовуються, і можуть бути наповнені змістом, який приваблює та мобілізує відчужених індивідів⁴³. Утім, популістські лідери

---

⁴² Mudde, C., & Kaltwasser, C. R. (2017). *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.

⁴³ Ernesto Laclau. *On populist reason* / Ernesto Laclau. — London ; New York : Verso, 2005. — xii, 276 p.

не тільки виступають як політичні агітатори, але й як каталізатори відчуття політичного відчуження та посилення конфронтації. Популізм як передвиборча стратегія створює замкнене коло політичного відчуження. По-перше, нагнітання напруги між чинним політичним істеблішментом і виборцями, нереалістичні обіцянки можуть створити завищені очікування в останніх щодо наступної каденції, на фоні яких політичне відчуження лише зростатиме, а негативні переконання про еліти як такі закріплюватимуться. По-друге, контроліти, що послуговуються популістськими стратегіями в результаті успіху самі стають елітами, по відношенню до яких під час наступних виборів використовуватимуться ті ж методи, що паразитують на досвіді відчуження, через їхнє сприйняття як успішних.

Дещо відмінною є точка зору Яна-Вернена Мюллера, на думку якого популістичні стратегії полягають не в анти-елітизмі, а в запереченні легітимності інституцій та інших претендентів на владу: «Що несумісне з демократією, так це твердження популістів, яке зводиться до того, що говорять: «Оскільки ми не перемогли, наша система має бути поганою та корумпованою»⁴⁴. Популісти систематично підривають довіру громадян, «завдають шкоди політичній культурі», що може провокувати появу таких форм відчуження як нормативний нігілізм або беззмістовність.

У процесі концептуалізації з ХІХ століття й дотепер політичне відчуження було визначено і як ідеологічно ангажоване явище, що виникає за певних соціо-економічних умов, і як зумовлене комплексністю факторів, серед яких характер взаємодії індивіда з навколишнім світом за певної соціальної чи політичної ситуації, його особистий бекграунд та дії уряду. У подальших частинах цієї роботи буде використовуватись типологія Сімена,

---

⁴⁴ Müller, J.-W. (2018). The rise and rise of populism? In D. Innerarity & J. M. Colomer (Eds.), *The Age of Perplexity: Rethinking the World We Knew* (pp. 155–164). BBVA OpenMind. <https://www.bbvaopenmind.com/en/articles/the-rise-and-rise-of-populism/>

яка, попри окремі згадані недоліки, є найбільш інструментально універсальною та передбачає такі форми відчуження: безсилля, беззмістовність, нормативний нігілізм, ізоляція та самовідчуження. Артикулювання визначення політичного відчуження є викликом через специфічність кожної окремої соціальної ситуації, в якій може перебувати актор. Однак на основі проаналізованих досліджень у даній роботі визначення політичного відчуження є таким: соціально-психологічний стан, в якому індивіди або соціальні групи відчують відсутність зв'язку з політичними інститутами та процесами, що призводить до втрати віри в ефективність участі в політиці або ж мобілізує до використання позаінституційних методів. Відчуження є екзистенціальною реальністю для актора незалежного від зовнішнього судження спостерігача та нерідко є результатом взаємодії між особистісними чинниками та структурними проблемами чи соціально-політичною ситуацією. Саме за рахунок цього окремі соціальні групи, що перебувають в екстремальних ситуаціях, такі як військові та ветерани, мають унікальні умови, які можуть посилювати або, навпаки, пом'якшувати політичне відчуження.

1.2. Концептуалізація поняття «політичне відчуження» військових у соціальних науках

Особливість соціального становища військових полягає у нагромадженні чинників, що потенційно можуть викликати або посилювати політичне відчуження. Значна частина з них, якщо не йдеться про штабні посади або такі, що дозволяють принаймні кілька разів на місяць повертатись у цивільне середовище, перебувають в ізоляції від інших соціальних груп. Всередині військових підрозділів існує чітка ієрархія, а саму армію нерідко називають зрізом суспільства через репрезентацію там різноманітних прошарків населення – таким чином, постає суспільство

всередині суспільства. На відміну від пересічних цивільних громадян, військові перебувають у безпосередній взаємодії з державою, уособленою керівництвом, і ця взаємодія виходить поза межі отримання послуг від держави, що зазвичай характерна для цивільних громадян. Рутинна комбатантів пов'язана з виконанням наказів, що спускаються керівною вертикаллю, тому вони мають змогу на власному досвіді сформувати унікальне, недоступне для цивільного населення, враження про якість державного управління в країні, хоч воно, звісно, і є обмеженим лише оборонною галуззю. Вікнами у цивільне середовище під час виконання військовими своїх обов'язків є або їхні близькі, або соціальні мережі, що становлять ризик впливу ефекту ехо-камери. Інтенсивні психологічні переживання, пов'язані з виконанням військових обов'язків, також є унікальною рисою цієї соціальної групи, тому породжують досвід, який решта суспільства ледве може собі уявити. Це створює емоційну дистанцію між військовими та цивільними, ускладнюючи взаємну емпатію.

Таким є загальний портрет військових як соціальної групи і з огляду на нього стає зрозуміло, чому саме вони зазвичай стають об'єктом вивчення в контексті політичного відчуження.

Осмислення участі США у війні між Північним та Південним В'єтнамом стала переломним моментом у сприйнятті політичного відчуження. Його рецепції з точки зору класового підходу остаточно був кинутий виклик, оскільки фокус досліджень змістився з робітничого класу на військових і ветеранів, а також рушійну силу антивоєнних протестів серед цивільних – студентську ліберально налаштована молодь. Саме серед цієї групи американського населення спостерігалось значне падіння довіри до уряду та зниження політичної активності, що було наслідком фрустрації, розчарування в усій політичній системі США й зневіри щодо можливостей її змінити. Попри активну боротьбу за свої виборчі права, серед громадян

18-20 років проголосувало лише близько 38%⁴⁵, а сумарна участь виборців 18-24 років у 1976 році опустилася до рівня трохи більше 40%, тоді як у 1972-му цей показник становив близько половини молодого електорату⁴⁶. У 1968 році близько 55%⁴⁷ молоді довіряли федеральному уряду, а в 1974 році їхня кількість впала до 32%⁴⁸. Ветерани В'єтнаму у своїй більшості розділяли загальний скепсис: дослідники зафіксували «значне падіння довіри» серед молоді тієї епохи⁴⁹, пов'язаної з війною, а безпосередній бойовий досвід призвів до ще вищого рівня цинізму щодо влади⁵⁰.

Історичні факти вказують на високий мобілізаційний потенціал ветеранів до антивоєнного руху, що ставить під сумнів осмислення відчуження лише як апатичну поведінку. Яскравим прикладом є організація Vietnam Veterans Against the War⁵¹, яка в першій половині 1970-х об'єднала тисячі колишніх військових, що публічно виступали проти продовження бойових дій. Ветерани брали участь у маршах і свідчили в Конгресі про воєнні злочини та прорахунки командування⁵². У другій половині 1970-х чимало ветеранів включилися в боротьбу за власні права та заснування ветеранських центрів. Небажання звертатись до офіційних установ спонукала їх створювати альтернативні «Vet Centers» наприкінці 1970-х – неформальні центри підтримки побратимів, незалежні від бюрократичної

---

⁴⁵Federal Election Commission. (n.d.). *Voter registration and turnout in federal elections by age: 1972–1996* [PDF]. U.S. Election Assistance Commission. https://www.eac.gov/sites/default/files/eac_assets/1/6/1972%20-%201996%20Voter%20Registration%20and%20Turnout%20by%20Age.pdf

⁴⁶File, T. (2014). *Young-adult voting: An analysis of presidential elections, 1964–2012* (Current Population Reports, P20-573). U.S. Census Bureau. <https://www.census.gov/content/dam/Census/library/publications/2014/demo/p20-573.pdf>

⁴⁷Pew Research Center. (n.d.). *Trust in government by generation*. <https://www.pewresearch.org/chart/trust-in-government-by-generation-2/>

⁴⁸ Там само.

⁴⁹Bachman, J. G., & Jennings, M. K. (1975). The impact of Vietnam on trust in government. *Journal of Social Issues*, 31(4), 141–155. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1975.tb01017.x>

⁵⁰Cramer, K. J., & Bartels, L. M. (2019). The lessons of Vietnam: Social identity, the Vietnam War, and contemporary political divides. *Conference paper presented at the Midwest Political Science Association Annual Meeting*. <https://faculty.wcas.northwestern.edu/jnd260/cab/2019%20CAB%20Cramer%20Paper.pdf>

⁵¹ Vietnam Veterans Against the War. (n.d.). *About*. <https://www.vvaw.org/about/>

⁵²Kerry, J. F. (1971, April 22). Statement before the Senate Committee on Foreign Relations. *The American Yawp Reader*. <https://www.americanyawp.com/reader/28-the-unraveling/statement-by-john-kerry-of-vietnam-veterans-against-the-war-1971/>

державної установи⁵³. У випадку в'єтнамських ветеранів недовіра до державних структур стала ресурсом для політичної активності. Враховуючи зниження інтересу в голосуванні⁵⁴, можна припустити, що через небажання бути дотичним до соціально-політичних процесів у рамках традиційних інститутів, громадяни, що переживали відчуження, засновували свої. Таким чином, апатія проявлялась до самої державної системи (*polity*), а не до політики як до явища (*policy*). Цей зв'язок суперечить звичним для окремих праць уявленням про те, що військові «не повертаються додому реформаторами чи революціонерами»⁵⁵. На користь нього свідчать результати дослідження Лока Джонсона: чим більш відчужені ветерани, тим більш політично ангажованими вони є⁵⁶ – це пов'язано з потребою усунути структурні причини власного невдоволення та покращити умови власного існування, на відміну від інтегрованих індивідів (тобто, тих, що мають низький рівень відчуження), які таких потреб не мають. Інше дослідження поведінки американських ветеранів свідчить про те, що в середньому вони більш залучені до політичних процесів та громадської діяльності, ніж громадяни без військового минулого⁵⁷. Знову ж таки, це може бути пов'язано з необхідністю відстоювати врахування власних інтересів або ж вказувати на зворотній зв'язок: громадяни із більш розвинутою політичною свідомістю та залученістю до політики більш схильні долучатись до війська або у війську вони піддаються патріотичній індоктринації. Перераховані закономірності також доводять існування

---

⁵³The American Legion. (2012, April 5). Examining the role of Vet Centers.

<https://www.legion.org/information-center/news/legislative/2012/april/examining-the-role-of-vet-centers>

⁵⁴ A Study of the Problems Facing Vietnam Era Veterans on Their Readjustment to Civilian Life (1972)

⁵⁵ Samuel A. Stouffer et al., *The American Soldier: Combat and Its Aftermath* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1949), 2: 597.

⁵⁶ Johnson, L. (1976). Political Alienation among Vietnam Veterans. *The Western Political Quarterly*, 29(3), 398–409. <https://doi.org/10.2307/447512>

⁵⁷ Tivald, J., & Kawashima-Ginsberg, K. (2016). America's greatest assets: How military veterans are strengthened in your communities. Retrieved from <https://gotyour6.org/wp-content/uploads/2017/09/VeterIndex-2015.pdf>

феномену мобілізаційного потенціалу відчуження та його присутності у військових.

Випадок ветеранів В'єтнаму схилив дослідників до застосування мультидисциплінарного підходу до політичного відчуження, враховуючи психологічні чинники, на які згодом також зверталась увага під час вивчення випадків ветеранів Іраку та Афганістану. Дослідження підтверджують наявність прямого зв'язку між інтенсивністю бойових переживань і рівнем політичного відчуження. Зокрема, було виявлено, що ветерани з важкими бойовими травмами та симптомами ПТСР демонструють знижений рівень політичної ефективності та довіри до уряду⁵⁸. Іншими словами, що сильніший стрес пережила людина на війні, то більше вона схильна відчувати власне безсилля у впливі на політику і підозру до влади. Психологічна травма підриває здатність довіряти іншим і брати участь у спільному житті, а розчарування у військовому керівництві екстраполюється на всю державу та політичну систему, тому при подальших дослідженні політичного відчуження у військових цей чинник має обов'язково враховуватись. Досвід пережитого насилля чи отриманої психологічної травми означає зростання труднощів в адаптації до цивільного життя та потребу в додатковій підтримці з боку державних установ, що може сприяти відчуженню. Ветерани з посттравматичним стресом часто мають труднощі з довірою до інших та підтримкою емоційної близькості, значною мірою тому, що вони відчують себе незрозумілими та ізольованими⁵⁹. Ці симптоми можуть поширюватися на публічну сферу: ветерани можуть почати вірити, що політики та законодавці також не можуть зрозуміти їхніх потреб.

---

⁵⁸ Usry, K. (2019). The Political Consequences of Combat: Post-Traumatic Stress and Political Alienation Among Vietnam Veterans. *Political Psychology*, 40(5), 1001–1018. <http://www.jstor.org/stable/45204102>

⁵⁹ National Center for Veterans Analysis and Statistics. (2017). Utilization profile, 2016. Washington, DC: United States Department of Veterans Affairs. Retrieved from https://www.va.gov/vetdata/docs/QuickFacts/VA_Utili

Американські дослідники з обережністю оперують висновками з досліджень ветеранів В'єтнамської війни, оскільки її досвід є надто нетиповим у порівнянні з іншими війнами, в яких брали участь американські військові – в першу чергу етична та політична контрверсійність, мобілізація непрофесіоналів і наявність сильної ідеологічної індоктринації покоління бейбі-бумерів з боку американського уряду в роки Холодної війни і. Утім, саме остання характеристика В'єтнамської війни дозволяє зробити висновок про вплив ідеологічного чиннику на прояви політичного відчуження. Спостерігається зв'язок: консервативні та ідеалістичні американські військові переживали більше розчарування у війні та відчуження від політичної системи, ніж ті, у кого були відсутні такі настрої⁶⁰. Його можна трактувати як наслідок викриваючої властивості інтенсивного бойового досвіду, що спонукає до більш прагматичного ставлення, або отриманих негативних інсайтів про влаштування державного апарату (корупція, непотизм), що спонукає до переосмислення власних патріотичних налаштувань.

Кейс російсько-української війни також є унікальним, тому застосовувати до нього висновки з досліджень війн в інших країнах необхідно із урахуванням контексту. Найбільш разюча відмінність цього конфлікту від більшості інших в новітній європейській історії полягає в тому, що на війну було мобілізовано непрофесійних солдат, які були вимушені полишити життя, яке вони колись знали, а тому є набагато вразливішими до впливу війни, ніж професійно підготовлені військовослужбовці, яких відправляють США і Великобританія для виконання своїх військових місій. Сьогодні близько 80% військових, які брали участь у бойових діях на сході України під час Антитерористичної операції (АТО), а згодом в Операції об'єднаних сил (ООС), опинилися у

---

⁶⁰ Flores, D. (2014). Memories of War: Sources of Vietnam Veteran Pro- and Antiwar Political Attitudes. *Sociological Forum*, 29(1), 98–119. <http://www.jstor.org/stable/43653934>

стані бойового стресу, який згодом у близько 25% випадків трансформувався у посттравматичні стресові розлади (ПТСР) різного ступеня тяжкості⁶¹. Утім, станом на зараз немає досліджень, що дозволили б зробити висновок про вплив ПТСР на соціально-політичну поведінку українських військових.

Натомість американський дослідник Джонатан Шей на основі глибинних інтерв'ю з ветеранами В'єтнамської війни та війни в Іраку описав психічні процеси, що зокрема передують почуттю відчуження.

У праці «Ахіллес у В'єтнамі: бойова травма та руйнування характеру» центральним поняттям є «бойова травма» як причина виникнення ПТСР, що своєю чергою стає передумовою соціального та політичного відчуження. Бойова травма впливає не лише психологічний стан ветеранів, але й на їхнє ставлення до суспільства та держави. Серед ключових причин цього явища Дж. Шей називає втрату соціальних ідеалів та зневіру в будь-яких владних структурах⁶².

Для військовослужбовців, що пройшли через бойові дії, типові реакції на стрес – жах, страх, горе – з часом можуть послаблюватись після повернення до мирного життя. Однак вирішальним чинником є те, чи не відбулося на війні порушення базових моральних норм і цінностей, наприклад, з боку військового керівництва, які для військовослужбовця можуть бути уособленням держави та влади. Дж. Шей зазначає, що моральна травма (*moral injury*) виникає саме тоді, коли на війні стається зрада того, що є правильним, особою, яка має легітимну владу, в ситуації високих ставок. Шей підкреслює, що моральна травма – невід'ємна частина бойової травми, яка доповнює суто фізичні та психічні аспекти

---

⁶¹ GLOBSEC. (2024). *Шрами на їхніх душах: ПТСР та ветерани України*.

https://www.globsec.org/sites/default/files/2024-01/%D0%A8%D0%A0%D0%90%D0%9C%D0%98%20%D0%9D%D0%90%20%D0%87%D0%A5%D0%9D%D0%86%D0%A5_0.PDF

⁶² Shay, J. (1994). *Achilles in Vietnam: Combat trauma and the undoing of character*. Atheneum.

посттравматичного стресу. Він зауважує, що ветерани зазвичай можуть оговтатися від пережитого страху, жаху і навіть горя після повернення до цивільного життя за умови, що їхнє уявлення про «правильне» не було порушене⁶³. Якщо ж на війні сталося кричуще порушення справедливості – наприклад, солдат відчув себе зрадженим командуванням – то психологічне відновлення ускладнюється. У таких випадках бойова травма може набувати соціально-політичного виміру. Попри зосередження Шея на бойовій травмі як на комплексній проблемі, можемо припустити, що й моральна травма може виникнути як окрема проблема й не завжди супроводжуватись фізичними чи психічними симптомами, а стати чинником зміни світогляду військового.

Моральна травма фактично означає втрату базової довіри до тих інституцій та лідерів, які мали б стояти на сторожі справедливості. Військовослужбовець, що пережив зраду з боку командирів або держави, починає сприймати владні структури як чужі та ворожі. Він більше не вірить обіцянкам керівництва, сумнівається в чесності військового командування і легітимності політичного керівництва. У результаті виникає відчуття відстороненості: людина перестає бачити зв'язок між собою та державою, яку раніше захищала. Така недовіра до інституцій є центральною ознакою політичного відчуження, і вона підриває громадянську залученість ветерана повністю або в інституційних межах. У результаті розвивається цинізм щодо влади і переконання, що від неї не варто нічого доброго очікувати. Бойова травма, обтяжена досвідом зради, прямо переростає у втрату довіри до політичних інститутів. Це явище, яке констатує Дж. Шей, співвідноситься з моральним нігілізмом як проявом політичного відчуження.

---

⁶³ Там само.

Здається, найбільш влучно описує політичне відчуження у військовослужбовців цитата з одного з глибинних інтерв'ю, проведеного Дж. Шеєм: «Болісний парадокс полягає в тому, що боротьба за свою країну може зробити людину непридатною бути її громадянином⁶⁴». І справа не завжди лише у проявах неприйняття чи відторгнення з боку цивільних осіб або структур – наслідком моральної травми також стає «звуження морального горизонту» військовослужбовця. Цей термін Дж. Шей використовує для опису явища, коли внаслідок травми у людини різко обмежується коло соціальних контактів, інтересів та прив'язаностей⁶⁵. Ідеали, які раніше надихали воїна – до прикладу, патріотизм – втрачають для нього значення. Ветеран, переживши втрату довіри і відчувши себе скривдженим, часто замикається у тісному колі найближчих – бойових товаришів, родини. Натомість ширше суспільство та державні інституції віддаляються від його емоційного поля. Для травмованого ветерана усе, що виходить за межі його безпосереднього досвіду війни, може втратити значимість. Він може уникати нових знайомств, не вступати в громадські об'єднання, триматися осторонь колективів, особливо якщо не відчуває там розуміння. Така соціальна ізоляція лише підсилює стан відчуження: колишній військовий більше не ототожнює себе з широкою громадою, не відчуває себе повноправним членом суспільства. Соціальний горизонт його життя обмежується тим, що здається надійним і безпечним – як правило, колом ветеранів-однотумців. Втрата ширших соціальних зв'язків небезпечна тим, що позбавляє ветерана підтримки громади і водночас позбавляє суспільство його активної участі. Коли значна кількість осіб із військовим досвідом відчувають себе «чужими» серед своїх, це становить проблему для демократичного суспільства. Замість реінтеграції таких

---

⁶⁴ Shay, J. (1994). *Achilles in Vietnam: Combat trauma and the undoing of character*. Atheneum., p. 43

⁶⁵ Shay, J. (1994). *Achilles in Vietnam: Combat trauma and the undoing of character*. Atheneum.

ветеранів, виникають паралельні спільноти, які інколи існують відокремлено від решти соціуму.

Після завершення військової служби ветерани часто опиняються у ситуації складної моральної ідентифікації, пов'язаної з досвідом насилля, втрати побратимів і відчуття зради з боку командування чи держави. Один із концептів, який описує подібний стан, — це звуження морального горизонту, описане Джонатаном Шеєм як зменшення кола лояльностей, у якому лишаються лише найближчі товариші, тоді як інші — інституції, командири, навіть суспільство — сприймаються як чужі або ворожі⁶⁶. У політичному контексті це явище може призводити до відмови від гуманістичних і демократичних цінностей, які, на думку ветерана, не витримали випробування війною або не були спроможні захистити його моральну цілісність.

У період громадянської інтеграції звуження морального горизонту нерідко супроводжується долученням до організацій з право-радикальними поглядами, які закликають до політично зумовленого насилля або практикують його. В умовах моральної травми чинний політичний устрій для військовослужбовця втрачає легітимність: він асоціюється з джерелом зради, інституційної слабкості або безпорадності, що, у сприйнятті ветерана, дозволили або навіть спричинили його травматичний досвід. Відповідно, критика цього устрою чи навіть активна дестабілізація системи може сприйматись не як радикалізм, а як морально виправдана дія.

Соціальна привабливість право-радикальних організацій для ветеранів пояснюється також тим, що вони часто відтворюють знайомі форми організації — з чіткою ієрархією, гіпермаскулінністю, акцентом на побратимстві, дисципліні та силі. В умовах післявоєнної нестабільності це може виглядати як альтернатива хаотичному і неефективному цивільному

---

⁶⁶ Shay, J. (1994). *Achilles in Vietnam: Combat trauma and the undoing of character*. Atheneum.

простору. За словами Еміля Дюркгейма, саме в моменти аномії, коли порушується цілісність морального порядку, індивіди шукають нову систему координат, яка б компенсувала втрату сенсу⁶⁷. Право-радикальні структури здатні задовольнити цю потребу. Соціологічні дослідження, зокрема в українському контексті, підтверджують вразливість частини ветеранів до радикалізації. Наприклад, у дослідженні О. Резніка наголошується, що учасники бойових дій, особливо добровольці, схильні до більш радикальних форм участі в політиці, а також демонструють знижений рівень довіри до державних інституцій⁶⁸. Подібну динаміку простежують і міжнародні дослідження: згідно з аналітикою RAND, ветерани, які не отримали належної психологічної підтримки і пережили моральну травму, частіше залучаються до екстремістських груп, що використовують насильство як політичний інструмент⁶⁹. Іншим класичним історичним прикладом є участь німецьких ветеранів Першої світової війни у нацистських парамілітарних угрупованнях⁷⁰.

Іншим чинником є постійне перебування військових у модусі небезпеки та поляризації («чужі – свої»), які екстраполюються і на цивільне поле. Повернувшись, дехто з ветеранів продовжує жити так, ніби війна не закінчилась – постійна настороженість, агресивність, готовність до раптової небезпеки. По-перше, через це військові можуть застосовувати насильство у ситуаціях політичного протистояння, бо інакше реагувати не можуть. Для здорової політики важливо, щоб люди вірили: суспільні конфлікти та конкуренція вирішуються мирно – дебатами, голосуванням, компромісами, а не війною. Ветеран же, чия психіка застрягла у воєнному стані, може не

---

⁶⁷ Durkheim, É. (1951). *Suicide: A study in sociology*. Free Press.

⁶⁸ Reznik, O. (2023). The willingness of Ukrainians to fight for their own country on the eve of the 2022 Russian invasion. *Post-Soviet Affairs*, 39(5), 329-346. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2023.2221592>

⁶⁹ Brown, R. A., & Helmus, T. C. (2024). *Veteran Narratives of Support for Extremist Groups and Beliefs: Results from Interviews with Members of a Nationally Representative Survey of the U.S. Veteran Community*. RAND Corporation. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA1071-4.html

⁷⁰ William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*, New York, Simon & Schuster, 2011.

бачити цінності у таких механізмах. Шей вказує, що невилікувана травма заважає бачити можливість переконувати, домовлятися, поступатися, тобто ветеран не вірить у силу діалогу⁷¹. Йому здається, що справжні рішення ухвалюються лише силою. Звідси виникає небезпечна тенденція: частина ветеранів може схилитися до радикальних чи силових методів у політиці, розчарувавшись у «порожніх балачках» демократії. Наприклад, соціологічні дослідження в Україні свідчать, що люди, які особисто зазнали втрат і важких випробувань від війни, більш схильні підтримувати силові рішення у конфліктах, тоді як менш травмовані обирають дипломатію. Іншими словами, той, хто пройшов крізь пекло війни, може вважати прийнятними лише жорсткі заходи (воєнний шлях до перемоги, без поступок), що відбивається на його політичних уподобаннях і готовності підтримувати компромісні чи мирні ініціативи.

По-друге, стан настороженості та недовіри наслідуються у цивільних суспільно-політичних ситуаціях, а тому образ ворога з поля бою проектується на політичного опонента. Цей висновок пояснює, чому існує наратив, який прирівнює «загрозу» лівих та ліво-радикальних рухів до реально існуючої загрози російської агресії.

Радикальні ідеології нерідко є привабливими до індивідів, що відносяться до прекаріатів. Використання концепції прекаріату як нового соціального класу Гая Стендінга зазнала критики зокрема з боку українських дослідників⁷² та є ідеологічно ангажованою, однак у контексті цієї роботи пропонуємо послуговуватись значенням прекарності як *precarity* за Джудіт Батлер. *Precarity* – це соціально сконструйована нерівність у розподілі вразливості. Батлер підкреслює, що йдеться не про особисту екзистенційну вразливість, властиву кожному індивіду, а

---

⁷¹Shay, J. (2002). *Odysseus in America: Combat trauma and the trials of homecoming*. Scribner.

⁷²Commons. (2018, 6 березня). *Ми всі вразливі: про концепцію прекар*. Доступ через: <https://commons.com.ua/uk/mi-vsi-vrazlivivi-pro-kontseptsiyu-prekar/>

соціальну умову, яка потребує колективної відповідальності з боку держав або міжнародних структур. Вона закликає до етичного визнання взаємозалежності людей і до створення політик, які враховують цю спільну вразливість⁷³. У фокусі дослідниці перебувають переважно цивільні, тому в межах цієї оптики військовослужбовці постають як ті, хто безпосередньо розподіляє вразливість, нерідко чинячи насилля та уособлюючи державний апарат, що приймає рішення щодо розподілу прекарності. Однак у межах цієї роботи пропонуємо говорити й про прекарність військовослужбовців також, беручи до уваги їхню екзистенційну залежність від державного забезпечення, коли рішення військово-бюрократичного апарату визначають вразливість життя індивіда. На це також вказують висновки з глибинних інтерв'ю Шея: «Солдати найбільше сумніваються в справедливому розподілі ризику, коли бачать, що їхні командири ховаються від нього... Вразливі стосунки між дитиною та батьками є метафорою стосунків між солдатом та його армією»⁷⁴. Один з респондентів прямо зауважує, що від уряду залежали «наші життя»⁷⁵. Шей вводить поняття *провалу з постачанням (equipment failure)*, внаслідок якого військовослужбовці відчують зраду того, що є правильним, що своєю чергою призводить до виникнення моральної травми – чинника ПТСР⁷⁶. Випадок добровільного звільнення командира 47 бригади «Магура» Олександра Ширшина через накази командування⁷⁷, які призводять до невинуватих людських втрат, є відповіддю на несправедливий розподіл ризиків в українському контексті.

Стан прекарності пов'язаний з невизначеністю часто через відсутність впевненості в забезпеченні базових людських потреб, тому він

---

⁷³ Butler, J. (2009). *Frames of war: When is life grievable?* Verso.

⁷⁴ Shay, J. (1994). *Achilles in Vietnam: Combat trauma and the undoing of character*. Atheneum, p. 68.

⁷⁵ Shay, J. (1994). *Achilles in Vietnam: Combat trauma and the undoing of character*. Atheneum, p. 79.

⁷⁶ Shay, J. (1994). *Achilles in Vietnam: Combat trauma and the undoing of character*. Atheneum

⁷⁷ Hromadske. (2024, May 14). *Комбат 47 бригади «Магура» Ширшин заявив, що написав рапорт на звільнення через «дебільні задачі»*. Hromadske. <https://hromadske.ua/suspilstvo/244907-kombat-47-bryhad-y-magura-shyrshyn-zaiavyv-shcho-napysav-raport-na-zvilnennia-cherez-debilni-zadachi>

може бути характерний для ветеранів, що не змогли реалізувати себе в цивільному житті, та спонукати їх шукати вихід у радикальних формах політичної участі, де апелюють до сили та моральної ревізії. Прекарність військовослужбовців може посилюватись перед обличчям знеособленого бюрократичного апарату. До прикладу, у 2024 році до Офісу Омбудсмана надійшло понад 123 тисячі звернень, з яких значна частина стосувалася проблем із наданням статусу учасника бойових дій, інваліда війни або члена родини загиблого через бюрократичну тяганину, коли як ці статуси гарантують соціальні пільги⁷⁸.

Дж. Шей вказує на екзистенційну залежність військових не лише від держави, а й від товаришів по службі⁷⁹. Втрата бойових побратимів, свідком якої стає військовий, викликає у нього глибоке горе. У нормальних умовах людина переживає втрату через процес скорботи, який потребує часу, підтримки оточення і відчуття безпеки. Проте на війні можливості для горювання вкрай обмежені – бойові дії тривають, солдат не має безпечної обстановки, щоб оплакати загиблих друзів. За таких умов відбувається стрімка трансформація горя у лють. Ветеран майже миттєво заміщає почуття втрати почуттям гніву – на ворога, на обставини або навіть на власне командування.

Злість, що проростає з горя, часто має безадресний характер – ветеран може відчувати роздратування на все довкола, вибухати агресією через дрібниці, переживати постійну фрустрацію. Нерідко об'єктом цього гніву стають ті, кого він вважає винними у своїх стражданнях: військові керівники, політики, уряд загалом. Якщо людина переконана, що її товариші загинули через некомпетентність або зраду начальства, її

---

⁷⁸ Омбудсман України. (2025, 11 квітня). *Омбудсман України презентував Щорічну доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році.*

https://ombudsman.gov.ua/news_details/ombudsman-ukrayini-prezentuvav-shchorichnu-dopovid-pro-stan-doderzhannya-ta-zahistu-prav-i-svobod-lyudini-i-gromadyanina-v-ukrayini-u-2024-roci

⁷⁹ Shay, J. (1994). *Achilles in Vietnam: Combat trauma and the undoing of character.* Atheneum

скорбота легко переходить у бажання покарати винних. Дж. Шей неодноразово наголошує на важливості комунікування пережитої травми, оскільки «пригнічена, некомуналізована скорбота – одна з головних причин важких довготривалих психологічних травм після війни»⁸⁰. Накопичена роками озлобленість стає підґрунтям для подальшого відчуження – адже суспільство сприймається ним із роздратуванням або ворожістю, а не зі співчуттям і довірою. Політизація цієї проблеми відбувається тоді, коли в цивільному середовищі відсутня відповідна інфраструктура, яка б сприяла комунікації травми, або схиляла військовослужбовців до цього, оскільки рідко, коли ті, хто пережив складні події, говорить першим. Спираючись на теорію моральної травми Дж. Шея, відсутність комунікації травматичного досвіду військовослужбовців може сприйматись як метонімія відсутності їхніх проблем у широкому суспільно-політичному дискурсі. Таким чином, брак репрезентації проблем військовослужбовців призводить до ще більшої фрустрації. Інший вимір проблеми – це репрезентація проблем військовослужбовців для здобуття політичної вигоди. Прикладом цього може бути заклик опозиційного народного депутата Олексія Гончаренка голосувати проти продовження воєнного стану через відсутність чітких термінів служби⁸¹.

Почуття марності тісно пов'язане з політичним відчуженням, адже зневірена людина більше не хоче долучатися до спільних справ. Вона вважає, що від неї нічого не залежить, що «всі політики однакові» і що справедливості годі досягти. Втрата соціальних ідеалів та невіра у владні структури безпосередньо живлять відчуження громадян. Зрештою, ветеран може зайняти позицію пасивного спостерігача або самоусунутися від публічного життя. Такий нігілізм і апатія є захисною реакцією психіки, яка

---

⁸⁰ Shay, J. (1994). *Achilles in Vietnam: Combat trauma and the undoing of character*. Atheneum, p. 170.

⁸¹ Радіо Свобода. (2024, 10 квітня). «Тепер це каральний законопроект» – Гончаренко про відмову від демобілізації. [https://www.radiosvoboda.org/a/news-demobilizacija-karalnyj-zakonoprojekt-goncharenko/32899352.html:contentReference\[oaicite:6\]{index=6}](https://www.radiosvoboda.org/a/news-demobilizacija-karalnyj-zakonoprojekt-goncharenko/32899352.html:contentReference[oaicite:6]{index=6})

зазнала потрясіння: щоб уникнути чергового болю розчарування, людина воліє не сподіватися ні на що значуще. Однак на рівні суспільства масова зневіра ветеранів становить ризик, адже це ціла група громадян, потенційно відчужених від демократичних процесів.

Коли колишній військовий переживає описані зміни – втрачає віру в лідерів, відчуває себе чужим у суспільстві, озлоблений і знеохочений – цілком закономірно, що у нього виникають труднощі із залученням до демократичних процесів. Під демократичними процесами маємо на увазі передусім вибори, громадську діяльність, висловлення своєї позиції через мирні збори чи взаємодію з органами влади. Для політично відчуженого ветерана всі ці механізми виглядають неефективними або навіть фальшивими. Він може не брати участі у виборах, бо «немає достойних кандидатів» або «все одно нічого не зміниться». Інший варіант – прийти на вибори, але проголосувати протестно або зіпсувати бюлетень, виражаючи тим самим недовіру до системи. Участь у мітингах чи громадських слуханнях також видається беззмістовною, якщо людина втратила відчуття приналежності до громади. Таким чином, громадянська пасивність стає одним з проявів бойової травми на політичному полі.

Вплив бойової травми на ставлення військових до політичного режиму проявляється в амбівалентних формах. З одного боку, травмовані ветерани нерідко дистанціюються від держави та політики, розчаровані зрадою і моральною несправедливістю, яку відчули. Вони втрачають довіру до інституцій, звужують своє соціальне коло, несуть у собі неартикульований біль і почуття марності – все це підточує їхню громадянську активність, породжує апатію або тихий саботаж політичних процесів. З іншого боку, та сама моральна травма може стати джерелом протестної енергії: обурення і гнів спонукають деяких ветеранів до радикальних дій, що підважують легітимність чинного політичного режиму. В українському суспільстві після початку війни спостерігається

одночасно і зростання загальної солідарності та патріотизму, і виникнення сегменту людей, глибоко розчарованих у статус-кво.

Втрата колишньої ідентичності та навичок спілкування у мирному колективі призводить до конфліктів з начальством, колегами, труднощів дотримання дисципліни. Ветерани нерідко відчують, що цивільні не розуміють їхнього досвіду, а буденні завдання здаються безглуздими порівняно з питаннями життя і смерті на війні. Опитування українських експертів підтверджують це: значна частина ветеранів АТО/ООС зазначає, що навряд чи повернеться на попереднє місце роботи через зміну світогляду після служби⁸².

Ветеранів можуть мучити спогади про побратимів, яких вони втратили, про цивільних жертв, про власні дії у бойових умовах. Шей відзначає, що багато ветеранів переконані, що «не мали повертатися», відчують, що частина їх самої «померла на війні». Це є проявом моральної травми: коли людина переживає глибокий душевний біль через те, що була свідком або учасником дій, несумісних із її моральними цінностями. Деяких ветеранів провина уцілілого спонукає відійти від суспільства, самоізолюватися, «емігрувати» внутрішньо. Водночас, як зазначає Шей, дехто навпаки спрямовує почуття провини в конструктивне русло служіння іншим: так, колишній сенатор США Боб Керрі – ветеран В'єтнаму – відкрито говорив про свій болісний досвід і, можливо, під впливом цього досвіду присвятив життя суспільній службі⁸³. Таким чином, провина може стати або руйнівною силою, або моральним стимулом до діяльності на благо інших – це залежить від підтримки, яку отримує ветеран, і від наявності в суспільстві способів «очищення» від тягаря війни.

---

⁸² Український ветеранський фонд. (2023, липень). *Потреби та перешкоди ветеранів при працевлаштуванні 2023*. https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/2023/07/Zvit_pereshkodi_precevlashtuvanii.pdf

⁸³ Shay, J. (2002). *Odysseus in America: Combat trauma and the trials of homecoming*. Scribner.

Одним із центральних питань, які порушує Джонатан Шей, є вплив бойової травми на здатність ветерана бути повноцінним громадянином і учасником демократичного суспільства. Автор, спираючись на досвід роботи з ветеранами В'єтнаму, доходить висновку, що психологічні наслідки війни можуть серйозно підірвати базові соціальні навички та установки, необхідні для політичної участі в демократичній державі. До таких критичних здатностей належать, за Шеєм, зокрема довіра. Багато ветеранів втрачають здатність сприймати слова як щось правдиве – вони читають між рядків, шукають обман або приховану загрозу⁸⁴. Така установка, корисна на війні, у мирному житті виливається в загальну підозрілість, цинізм щодо політичних заяв, недовіру до інститутів влади та ЗМІ. Як образно зазначає Шей, такі ветерани бачать світ крізь призму двох вимірів – сили (насильства) та хитрості (обману) натомість третій вимір – довіра і справедливість – для них стає невидимим⁸⁵. Інакше кажучи, травмований ветеран може розглядати державу, уряд, правоохоронні органи, роботодавців чи інші структури лише як силу і брехню, позбавлену легітимності. Такий світогляд – пряма перешкода для конструктивної політичної участі, адже демократія неможлива без базового рівня довіри між громадянином і суспільними інститутами.

Тяжка психологічна травма часто супроводжується феноменом скороченого майбутнього – людина не вірить, що має попереду довге чи щасливе життя, очікує біди. Шей зазначає, що бачення майбутнього як реального і значущого – одна з когнітивних передумов участі в демократії. Адже політична діяльність (голосування, волонтерство, протест тощо) – це інвестиція у спільне майбутнє. Якщо ж ветеран переконаний, що «майбутнього нема» або що він скоро загине), мотивація долучатися до політики стрімко падає. Така людина може стати апатичною, соціально

---

⁸⁴ Shay, J. (2002). *Odysseus in America: Combat trauma and the trials of homecoming*. Scribner.

⁸⁵ Там само.

пасивною, жити одним днем. Шей підсумовує: «Незагоєна бойова травма... руйнує демократичний *isothumos*»⁸⁶. Термін *isothumos* він запозичує з античності, маючи на увазі «рівність духу» або рівний статус і взаємну повагу громадян, що лежать в основі демократії. Коли війна спустошує або викривляє душу ветерана, ця рівність порушується – людина або почувається гіршою або, навпаки, може стати надміру пихатою, агресивною. Цікаво, що Шей розглядає терапію ветеранів як політичний акт у найкращому сенсі цього слова. Працюючи з групою ветеранів («програма VIP» у бостонській системі VA – Veterans' Intensive Program), він разом з колегами намагається відновити у пацієнтів навички громадянського співжиття. Вони вибудовують у терапевтичній спільноті ветеранів мікромодель демократичної громади – з правилами довіри, взаємопідтримки, колективної відповідальності. Шей пише: «Завдання полягає в тому, щоб створити довіру. У фундаментальному сенсі наше ставлення є формою демократичного переконання. Ми говоримо з ветеранами як з вільними співгромадянами, а не... з агентами соціального контролю»⁸⁷. Таким чином, лікування моральної травми він розуміє як відновлення здатності ветерана жити в спільноті, переконання його, що світ може бути знову безпечним і справедливим, а він сам – не вигнанець, а потрібний і рівноправний член суспільства. Терапевти виступають у ролі вільних співгромадян, які своїм прикладом демонструють ветеранам модель довіри і співпраці. Таким чином, нездатність ветерана до демократичної участі знаходиться на перетині соціальної проблеми та клінічного симптому, що піддається лікуванню.

У працях Дж. Шея, взятих до аналізу, представлені результати глибоких інтерв'ю американських ветеранів війн у В'єтнамі, Іраку та Перській затоці – усі ці військові конфлікти об'єднують їхні контрверсійність

---

⁸⁶ Shay, J. (2002). *Odysseus in America: Combat trauma and the trials of homecoming*. Scribner, p. 161.

⁸⁷ Shay, J. (2002). *Odysseus in America: Combat trauma and the trials of homecoming*. Scribner, p. 177.

та неочевидний характер результату. Перелічені війни демонструють розмиття поняття «перемога» та «поразка», що могло посилити політичне відчуження у військових через усвідомлення марності й невиправданості втрат. Нескладно припустити, що відчуття поразки може посилювати політичне відчуження – це ілюструє приклад завершення Першої світової війни для Німеччини – однак лакуною у сучасних дослідженнях є питання взаємозв'язку між політичним відчуженням військовослужбовців у часи гібридних та проксі-війн, коли невизначеність їхнього перебігу та результату тільки збільшилась.

Обидві праці Джонатана Шея «Ахіллес у В'єтнамі» та «Одісей в Америці» не тільки пропонують глибоке і багатовимірне розуміння того, як війна змінює людську психіку, а й міждисциплінарний ґрунт для опису механізму політичного відчуження у ветеранів та військовослужбовців. Він переконливо демонструє, що їхні травми – це проблема не лише окремої особи, а й демократії в цілому. Важка бойова травма здатна зруйнувати основу демократичного суспільства – взаємну довіру і рівність громадянського статусу. Утім, цілком ймовірно спостерігати описані Джонатаном Шеєм симптоми і у військовослужбовців, що не мають ПТСР, але все одно переживали досвід, що міг би призвести до виникнення моральної травми, визначення якої виходить далеко за межі ПТСР.

У першому розділі роботи здійснено комплексну концептуалізацію політичного відчуження як багатовимірного соціально-психологічного феномена, що виникає на перетині індивідуального досвіду, соціальних обставин та структурно-політичного контексту. Проаналізовані теоретичні підходи дозволяють зробити висновок, що жодна із концепцій не є вичерпною, але сукупно вони формують аналітичний інструментарій, здатний врахувати як суб'єктивне переживання індивіда, так і макрорівень політичного устрою. Особливу увагу приділено типології політичного

відчуження, розробленій Мелвіном Сіменом, яка і надалі виступатиме основною аналітичною рамкою дослідження.

Класичні та неомарксистські трактування розглядають політичне відчуження переважно як реакцію на економічну нерівність та інституційну репресивність. Їхнє обмеження полягає у нехтуванні унікальними досвідами окремих соціальних груп. Саме тому подальший розвиток теорії відбувається через інкорпорацію соціально-контекстуального підходу, що дозволяє пояснити, чому одна й та сама соціальна структура може по-різному впливати на різних індивідів. Вагомий внесок у розширення розуміння цього феномена зробив Елдон Вегнер, який акцентує на динамічному характері відчуження як наслідку невідповідності між особистісними характеристиками індивіда та соціальним контекстом.

Окремий підрозділ присвячено осмисленню політичного відчуження саме серед військових, що є центральною категорією цього дослідження. На основі аналізу праць Джонатана Шея, Джона Хортон, Джонасона Лока та інших дослідників було показано, що військові як соціальна група зазнають політичного відчуження не лише внаслідок інституційної ізоляції, але й через глибоко особистісний досвід втрати, насильства, зради та прекарності. Внаслідок моральної травми, що є складовою бойової травми, військовослужбовець продовжує перебувати в модусі недовіри і в цивільному житті, що порушує його здатність брати участь у демократичному процесі.

Важливо, що у випадку військових політичне відчуження може мати як пасивні, так і активні форми. З одного боку, воно може призвести до апатії, деполітизації та самоізоляції, а з іншого – мобілізувати до радикальних форм протесту або створення альтернативних інституцій. У контексті України ці тенденції можуть виявлятися як у зростанні праворадикальних рухів, так і в недовірі до традиційних інституцій влади

серед ветеранів, особливо в умовах затягування бойових дій, відсутності чітких термінів служби та бюрократичної байдужості.

Дослідження свідчать, що бойовий досвід формує унікальні уявлення про політичну реальність. Втрата бойових товаришів, не виправдані накази командування, відсутність репрезентації у суспільному дискурсі – усе це формує габітус безпомічності, що закріплює відчуження. Водночас військові, що усвідомлюють себе як агентів історичного процесу, можуть демонструвати високу політичну ангажованість, спрямовану як у конструктивне русло, так і на радикальні трансформації політичного порядку.

Таким чином, у цьому розділі було обґрунтовано доцільність контекстуального підходу до вивчення політичного відчуження серед військових, який дозволяє охопити як структурні, так і психологічні фактори. Політичне відчуження військових є не лише симптомом особистої травми, а й маркером кризи взаємин між інституціями держави та її громадянами. У подальшому дослідженні саме досвід військових у взаємодії з державою, їхні ідеологічні переконання та соціальні зв'язки розглядатимуться як ключові змінні для аналізу ставлення до політичного режиму в Україні.

РОЗДІЛ 2

ДОСВІД ПОЛІТИЧНОГО ВІДЧУЖЕННЯ СЕРЕД УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ: ЕМПІРИЧНІ ДАНІ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

2.1. Опис методології дослідження: гіпотези, дослідницькі питання та операціоналізація понять

Для досягнення мети дослідження та перевірки теоретичних припущень було використано кількісний підхід – анкетне опитування. Опитувальник створено в онлайн-форматі на платформі Google Forms і поширено серед військовослужбовців методом “сніжного кома”. Загальна логіка дослідження полягає у тому, щоб емпірично перевірити взаємозв’язки між рівнем політичного відчуження респондентів та низкою факторів, визначених у теоретичному розділі (досвід участі в бойових діях, соціально-економічна прекарність, довіра до суспільно-політичних інституцій тощо). Відповідно до цієї мети було сформульовано дослідницькі питання, висунуто гіпотези і операціоналізовано основні поняття через конкретні питання анкети. З повним текстом анкети та відповідями усіх респондентів можна ознайомитись у Додатку 1. Операції з даними для проведення регресійного аналізу, побудови кореляційної моделі

та візуалізації даних проведені в середовищі програмного забезпечення R Studio. Детально логіка побудови коду для програми описана в Додатку 2.

Центральне дослідницьке питання кваліфікаційної роботи – “Від чого залежить політичне відчуження українських військових?”. Далі дослідницьке питання було реконструйовано на наступні питання, що враховують соціально-демографічний аспект, ідеологічні погляди та фактор бойового досвіду:

Яким чином соціально-економічний статус військовослужбовця впливає на його/її політичне відчуження?

Чи є зв’язок між ідеологічними поглядами військовослужбовця та інтенсивністю політичного відчуження?

Як бойовий досвід посилює чи послаблює політичне відчуження?

Чи досвід свідчення неефективності управління у військовій сфері – надмірної бюрократії, корупції або непотизму – посилює політичне відчуження?

Далі сформульовано основні гіпотези дослідження.

Г1 – Досвід бойових дій підсилює політичне відчуження. Бойовий досвід – особливо в контексті інтенсивного контакту з насильством, втратою побратимів або власними пораненнями – кардинально змінює життєвий світ військового через те, що може призвести до моральної бойової травми. Згідно з Джонатаном Шеєм, інтенсивний бойовий досвід здатен викликати «звуження морального горизонту» й зруйнувати довіру до держави, яка допустила або не змогла запобігти ситуаціям моральної травми. Такий досвід знижує здатність до соціального залучення та участі в інституціях, включно з політичними.

Г2 – Нестабільне соціально-економічне становище викликає більший рівень політичного відчуження у військовослужбовців. Концепція прекарності наголошує, що соціальна та економічна вразливість підриває здатність особи до активної участі в суспільному житті.

Г3 – Інтенсивність політичного відчуження в українських військовослужбовців не залежить від ідеологічних поглядів. Ця гіпотеза виходить з декількох припущень. По-перше, політичне відчуження є радше афективно-психологічним, ніж суто ідеологічним феноменом. У ветеранів політичні уподобання можуть існувати, але почуття недовіри, безсилля та ізоляції можуть з'являтися незалежно від них. По-друге, хоч українські політичні сили так чи інакше послуговуються певними ідеологічними дискурсами (наприклад, у партії “Батьківщина” можна помітити виражений соціалістичний дискурс, у партії “Голос” – ліберальний тощо), вони здебільшого не декларують чітку ідеологічну приналежність. Спираючись на теорію, що політичне відчуження переживається тоді, коли політичні сили, чию ідеологічну приналежність поділяє індивід, не представлені при владі, можна припустити, що в українському контексті через відсутність вираженої ідеологічної ідентичності політичних сил, представники всіх ідеологій переживають приблизно схожий рівень політичного відчуження, оскільки є однаково недостатньо репрезентованими, на їхню думку.

Г4 – Довше перебування на службі та відсутність відпусток або їхня мала кількість посилює політичне відчуження. Тривала служба без психологічного відпочинку сприяє емоційному вигоранню, а також посиленню переживання деперсоналізації та ізоляції. В умовах хронічного стресу зростає недовіра до тих, хто «в тилу», зокрема до влади. Відсутність відпочинку поглиблює почуття несправедливості: «я служу без перепочинку – вони живуть як раніше».

Г5 – Досвід свідчення неефективного державного управління на війна (корупція, непотизм, необґрунтоване прийняття рішень) посилює політичне відчуження. Ці випадки мають руйнівний ефект для легітимності держави в очах військових. Як пише Шей, для солдата зрада з боку «своїх» – набагато травматичніша за дії ворога. Згідно з його теорією, моральна травма нерідко є наслідком не лише спостереження насилля або втрати, а в

першу чергу зради того, що вважається правильним та справедливим. Будь-які прояви несправедливості у оборонній сфері можуть посилити відчуття прекарності військовослужбовців, оскільки рішення безпосередньо зачіпають людські життя та без перебільшень мають екзистенційне значення.

Для аналізу політичного відчуження серед військовослужбовців було здійснено стандартизоване операціоналізоване кодування змінних, що представляють окремі гіпотетичні детермінанти цього явища. Залежними змінними виступили позитивне політичне відчуження та негативне політичне відчуження. Логіка поділу політичного відчуження в залежності від характеру полягає в його різних проявах, які мають мобілізаційний потенціал або ж почуття безперспективності будь-яких спроб щось змінити. Таким чином, позитивне політичне відчуження – індекс, що враховує бажання бачити військових при владі, рівень політичного інтересу та незадоволення поточною владою. Негативне політичне відчуження – індекс, що складається з низької довіри до державних інституцій, уявлення про безперспективність розвитку країни та слабке відчуття політичного впливу. При цьому позитивне політичне відчуження також враховує довіру до державних інституцій. Для операціоналізації політичного відчуження в анкету були введені наступні питання:

Чи хотіли б ви, що на наступних виборах військові отримали більшість у парламенті? (“Так”, “Скоріше так” – 1, “Ні”, “Скоріше ні” – 0)

Чи вважаєте ви, що більшість в наступному Кабінеті Міністрів України мають складати військові? (“Так”, “Скоріше так” – 1, “Ні”, “Скоріше ні” – 0)

Чи вважаєте ви, що наступним Президентом має бути військовий? (“Так”, “Скоріше так” – 1, “Ні”, “Скоріше ні” – 0)

Оцініть, наскільки ви цікавитесь політикою зараз, де 1 – зовсім не цікавлюся, 5 – дуже цікавлюся і щодня отримую нову інформацію

Оцініть, наскільки ви підтримуєте поточний політичний курс влади в Україні, де 1 – взагалі не підтримую, 5 – повністю підтримую,

Оцініть рівень представлення інтересів військових при владі, де 1 – представлення інтересів відсутнє, 5 – представлення інтересів є високим,

Оцініть довіру до Президента України, де 1 – зовсім не довіряю, 5 – повністю довіряю,

Оцініть довіру до Офісу Президента України, де 1 – зовсім не довіряю, 5 – повністю довіряю,

Оцініть довіру до Верховної Ради України, де 1 – зовсім не довіряю, 5 – повністю довіряю,

Оцініть довіру до Кабінету Міністрів України, де 1 – зовсім не довіряю, 5 – повністю довіряю,

Оцініть, наскільки ви погоджуєтеся з твердженням, де 1 – взагалі не погоджуюся, 5 – повністю погоджуюся. Твердження: “Державні інституції в Україні не є розвинутими”,

Оцініть, наскільки ви погоджуєтеся з твердженням “Влада в Україні відірвана від потреб народу”, де 1 – повністю не погоджуюся, 5 – повністю погоджуюся,

Оцініть, наскільки ви погоджуєтеся з твердженням “Україна зараз не є демократичною країною”, де 1 – повністю не погоджуюся, 5 – повністю погоджуюся,

Оцініть, наскільки ви погоджуєтеся з твердженням “Політичний та економічний розвиток в Україні не можна передбачити”, де 1 – повністю не погоджуюся, 5 – повністю погоджуюся,

Оцініть, наскільки ви погоджуєтеся з твердженням “Влада робить недостатньо для поповнення мобілізаційного резерву”, де 1 – повністю не погоджуюся, 5 – повністю погоджуюся,

Оцініть, наскільки ви погоджуєтесь з твердженням “Влада робить недостатньо для боротьби з корупцією”, де 1 – повністю не погоджуюся, 5 – повністю погоджуюся,

Оцініть, наскільки ви відчуваєте свій вплив на політичну ситуацію в Україні, де 1 – впливу взагалі немає, 5 – вплив є дуже високим.

У контексті першої гіпотези (Г1) – що досвід бойових дій підсилює політичне відчуження – ключовою незалежною змінною виступає «бойовий досвід». Їй відповідають наступні питання з анкети:

Чи залучені ви до виконання бойових завдань? (так/ні)

Чи втрачали ви близьких побратимів/посестер, знайомих у ході війни? (так/ні)

Друга гіпотеза (Г2) передбачає, що нестабільне соціально-економічне становище викликає більший рівень політичного відчуження. Змінна «соціально-економічна стабільність» вимірюється за допомогою таких показників: рівень доходу та суб’єктивна оцінка респондентом його зміни та розміру допомоги від держави та цивільних громадян.

У межах третьої гіпотези (Г3) перевіряється припущення, що інтенсивність політичного відчуження в українських військовослужбовців не залежить від їхніх ідеологічних поглядів. Ідеологічна позиція респондента вимірюється через самовизначення на ідеологічному спектрі в межах класичних ідеологій – соціалізм, націоналізм, консерватизм, лібералізм.

Четверта гіпотеза (Г4) пов’язує тривале перебування на службі та обмеженість у відпочинку з посиленням політичного відчуження. Основні індикатори незалежної змінної – загальна тривалість служби та кількість отриманих відпусток.

П’ята гіпотеза (Г5) акцентує увагу на досвіді свідчення неефективного державного управління у бойовій зоні як чиннику, що підсилює політичне відчуження. Операціоналізація змінної «неефективне

управління» здійснюється через оцінку наявності досвіду з корупційними або некомпетентними діями командування (відкрите питання та шкальні оцінки), незадовільне забезпечення під час служби (шкалювання від 1 до 5), а також почуття несправедливості від рішень командування (так/ні). Цей блок ґрунтується на концепції «моральної травми» Джонатана Шея, де особливо підкреслюється руйнівний вплив внутрішньої зради «своїх» на довіру до держави.

Загальний перелік незалежних змін відповідно до гіпотез поданий нижче:

Гіпотеза 1 (Г1):

- участь_у_боях – 1, якщо респондент був долучений до виконання бойових завдань, 0 – інакше.
- втрата_побратимів – 1, якщо респондент втрачав побратимів, посестер або знайомих під час війни, 0 – інакше.

Гіпотеза 2 (Г2): Соціально-економічний стан

- дохід_зміна_числ – числова шкала зміни суб'єктивного доходу: від «суттєво зменшився» (1) до «суттєво збільшився» (5).
- державна_допомога – оцінка допомоги від держави (1–5).
- цивільна_допомога – оцінка підтримки з боку цивільного оточення (1–5).

Гіпотеза 3 (Г3): Ідеологічні орієнтації

- лібералізм, соціалізм, консерватизм, націоналізм – дихотомізовані змінні (1 – “так/скоріше так”, 0 – “ні/скоріше ні”).

Гіпотеза 4 (Г4): Тривалість служби й відпочинок

- тривалість_служби – тривалість служби у місяцях (очищена від символів і пропущених значень).
- кількість_відпусток – кількість відпусток за час служби.

Гіпотеза 5 (Г5): Управлінські проблеми

- конфлікт_кумівство, сприйняття_кумівство – наявність конфліктів або спостережень проявів кумівства.
- конфлікт_рішення, сприйняття_рішення – конфлікти або спостереження нелогічних рішень командування.
- тиск_ТЦК, бюрократія, недостатнє_забезпечення, корупція_ТЦК – числові або дихотомічні оцінки відповідних управлінських обставин.

2.2. Інтерпретація результатів опитування та виявлені тенденції політичного відчуження в українських військових

Перейдемо до аналізу результатів перевірки Г1. У моделі позитивного відчуження участь у боях та втрата побратимів мали коефіцієнти 0.140 ($p=0.211$) та 0.125 ($p=0.195$) відповідно – обидва не є статистично значущими ($p>0.05$). Для негативного відчуження коефіцієнти були 0.200 ($p=0.122$) і 0.188 ($p=0.091$). Тобто жоден із цих предикторів не дає значного пояснення зміни відчуження. Однак загальна F-статистика для обох моделей вказує на статистичну значущість ($p<0.05$), хоча показник коефіцієнту детермінації R^2 малий (≈ 0.04 для позитивного, ≈ 0.06 для негативного). Це означає, що хоча модель у цілому «помічає» деякі зв'язки, індивідуальні змінні участі у бойових завданнях або втрати побратимів не мають чітко доведеного впливу на рівень політичного відчуження. Висновок: дані не підтверджують гіпотезу Г1 – бойовий досвід сам по собі не виявився значущим фактором позитивного чи негативного політичного відчуження.

Чинник бойового досвіду виявився впливовим у дослідженні Джонатана Шея “Ахіллес у В’єтнамі”, однак в українських реаліях не відіграв суттєвої ролі. Це можна пояснити або недостатньою репрезентацією респондентів із дійсно екстремальним бойовим досвідом і внесення відповідної контрольної змінної, або ж специфікою характеру бойових дій у В’єтнамі.

Перейдемо до аналізу результатів перевірки Г2. Тут аналізували зміни доходу, вплив державної та цивільної допомоги. У моделі позитивного відчуження дохід (в числовій шкалі) дав незначущий коефіцієнт (-0.030, $p=0.416$), але державна допомога мала значущий негативний коефіцієнт (-0.154, $p<0.001$), а цивільна допомога – значущий позитивний (0.062, $p=0.027$). Для негативного відчуження дохід також незначущий, державна допомога знову від’ємно значуща (-0.180, $p<0.001$), а цивільна – напівзначуща (0.061, $p=0.060$). Іншими словами, більше підтримки від держави суттєво зменшує обидва типи відчуження, а вища матеріальна допомога від родичів/друзів пов’язана з дещо вищим відчуттям позитивного відчуження. Загалом моделі мають вищий R^2 ($\approx 0.19-0.20$), що вказує на помірне пояснення варіативності. Висновок: гіпотеза Г2 підтверджується частково: економічна допомога (особливо державна) справді впливає на політичне відчуження (знижуючи його), а зміна доходу – незначима. Це можна пояснити тим, що для

військових важливим є суб'єктине відчуття підтримки з боку держави, ніж об'єктивний рівень їхнього доходу. Саме суб'єктивно значна матеріальна допомога може знижувати відчуття власної прекарності і тим самим впливати на відчуження.

У обох моделях (позитивному та негативному відчуженні) виявлено значущий вплив самоідентифікації з лібералізмом та націоналізмом. Зокрема, для позитивного відчуження коефіцієнти були +0.248 (лібералізм, $p \approx 0.004$) і +0.261 (націоналізм, $p \approx 0.016$); для негативного – +0.323 (лібералізм, $p \approx 0.001$) і +0.404 (націоналізм, $p \approx 0.001$). Соціалізм і консерватизм не дали статистично значущого ефекту. R^2 моделей невеликий (≈ 0.07 та 0.11), але F-статистика показала їх загальну значущість. Висновок: люди, які вважають себе лібералами або націоналістами, демонструють вищий рівень і позитивного, і негативного політичного відчуження. Отже, гіпотеза Г3 фактично спростовується – ідеологія справді корелює з відчуженням, особливо ці дві категорії.

Обидві моделі показали стійкий позитивний зв'язок між тривалістю служби та відчуженням. Тривалість служби дала коефіцієнти +0.0167 (позитивне, $p < 0.0001$) і +0.0209 (негативне,

$p < 0.00001$), кількість відпусток – $+0.00194$ і $+0.00205$ (обидва $p < 10^{-13}$). Це дуже високі статистичні показники ($R^2 \approx 0.43-0.45$, F дуже мале p), що свідчить про сильний зв'язок. Іншими словами, чим довше військовослужбовець служить і більше разів бував у відпустці, тим вище в нього обидва типи політичного відчуження. Висновок: гіпотеза Г4 підтверджена з високою упевненістю – стаж служби і кількість відпусток є потужними предикторами обох форм відчуження. Ймовірно, наявність перерв у службі впливає на зменшення відчуття об'єктивності самими військовими, коли держава сприймає їх суто як інструмент ведення війни та дегуманізує їх, не надаючи достатньо часу для ротацій.

При перевірці Г5 враховувались конфлікти та сприйняття проявів кумівства, нелогічних рішень, а також недостатнє забезпечення, тиск територіального центру комплектування (ТЦК), корупція і бюрократія. Значущими виявилися лише «корупція з боку ТЦК» (коефіцієнти $+0.293$ для позитивного, $+0.399$ для негативного, $p \approx 0.029$ і 0.012) і «бюрократія» (-0.075 і -0.093 , $p \approx 0.002$ і 0.001). Інші змінні (наприклад, «кумівство» або «нелогічні рішення») не виявились значущими ($p > 0.1$). Цікаво, що вища оцінка бюрократії асоціювалась

з нижчим відчуттям відчуження – можливо, через специфіку сприйняття цієї проблеми (нейтралізація скарг тощо). Зате зустрічі з корупцією значно збільшували і позитивне, і негативне відчуження.

Висновок: гіпотеза Г5 підтвердилась частково. Неефективність управління дійсно пов'язана з політичним відчуженням, але ключовими в цьому є саме корупція в системі комплектування та рівень бюрократії, тоді як інші прояви неефективності в аналізованих даних не мали суттєвого впливу. Спостерігаючи хронічну несправедливість у розподілі ресурсів навколо питань війни, які військовими сприймаються як екзистенційні, створює ще більше розчарування та дистанціювання та формує уявлення про державу як про інструмент приватних інтересів, що відчужений від суспільного блага.

Найсильніші детермінанти політичного відчуження серед військових виявились такими: тривалість служби і кількість відпусток (Г4) – обидві форми відчуження зростають із досвідом служби; ідеологічна належність до лібералів чи націоналістів (Г3) – ці особи виявляють вищий рівень відчуження; а також рівень державної підтримки та досвід корупції (Г2, Г5) – більше державної допомоги знижує відчуження, а зіткнення з корупцією його підвищує. Інші передбачувані чинники (участь у боях, втрата побратимів, зміна доходу, кумівство, нелогічні рішення) не підтвердилися як значущі.

ВИСНОВКИ

Кваліфікаційна робота була присвячена аналізу чинників, які впливають на рівень політичного відчуження серед українських військовослужбовців у контексті повномасштабної війни. Центральною дослідницькою проблемою стало питання: «Від чого залежить політичне відчуження українських військових?» У роботі було сформульовано п'ять гіпотез, операціоналізовано ключові змінні та проведено кількісне емпіричне дослідження, що дозволило отримати низку важливих результатів.

У теоретичному розділі було проаналізовано концепт політичного відчуження в контексті класичних і сучасних підходів, зокрема теорій А. Фініфтера, М. Сімена, Дж. Шея. Було показано, що відчуження військових має як емоційні (моральна травма, зневіра), так і структурні (ідеологічна дезорієнтація, прекарність, інституційна недовіра) компоненти. Одним із ключових теоретичних понять є прекарність – соціально-економічна і психологічна нестійкість, що робить людину вразливою до структурних змін і обмежує її соціальну та політичну суб'єктність. У випадку українських військових прекарність проявляється у двох основних формах: як матеріальна вразливість (нестабільний дохід, залежність від допомоги) і як екзистенційна фрагментація, спричинена досвідом несправедливості, зради та відчуття замінності в системі. Другий розділ представив емпіричне дослідження на основі онлайн-опитування військових. Було зібрано

відповіді двохсот респондентів. На основі регресійного аналізу було перевірено п'ять гіпотез.

Перевірка першої гіпотези (Г1) – що бойовий досвід посилює політичне відчуження – не підтвердилася. Незважаючи на поширене припущення про зв'язок між травматичним досвідом та політичною апатією, участь у бойових діях і втрата побратимів не продемонстрували статистично значущого зв'язку з рівнем відчуження. Це свідчить про складніший характер взаємодії між бойовим досвідом і політичними установками.

Гіпотеза Г2 – про вплив соціально-економічної прекарності – частково підтвердилася. Об'єктивний рівень доходу не мав значного впливу, але суб'єктивно сприйнята підтримка з боку держави суттєво знижувала і позитивне, і негативне політичне відчуження. Навпаки, допомога з боку цивільного оточення підвищувала лише позитивне відчуження. Це вказує, що не сам по собі дохід, а відчуття державної турботи впливає на рівень політичного залучення, і підтверджує актуальність концепції прекарності як почуття невизначеності та залежності.

Гіпотеза Г3 – про відсутність зв'язку між політичним відчуженням та ідеологічними поглядами – була спростована. Військові, що самоідентифікувалися з лібералізмом або націоналізмом, демонстрували вищий рівень як позитивного, так і негативного політичного відчуження. Це свідчить про те, що політичне відчуження не завжди означає аполітичність – іноді воно виступає реакцією саме людей із чіткою позицією, які не бачать її реалізації в політичній системі.

Гіпотеза Г4 – про зв'язок тривалості служби та браку відпочинку з рівнем політичного відчуження – отримала сильне емпіричне підтвердження. Чим довше триває служба військовослужбовця, тим сильніше зростає як позитивне, так і негативне політичне відчуження.

Виснаження, брак ротації та відчуття того, що «держава бачить у тобі лише інструмент», формують системну відчуженість та посилюють прекарність не як тимчасову умову, а як сталий спосіб буття.

Гіпотеза Г5 – про зв'язок між політичним відчуженням та досвідом неефективного управління – також підтвердилася частково. Серед багатьох аспектів неефективності саме корупція та неефективність комплектування продемонстрували статистично значущий вплив на відчуження. Бюрократія виявилася парадоксально пов'язаною з меншим рівнем відчуження, що, ймовірно, пов'язане зі сприйняттям її як частини «нормальної державної рутини», до якої адаптовано очікування. Важливо, що саме досвід несправедливості – а не просто недоліків – викликає найгостріше почуття відчуження і недовіри, що знову ж таки вписується в концепцію моральної травми Шейна як стану зруйнованого довірчого горизонту.

Таким чином, найсильнішими предикторами політичного відчуження стали тривалість служби, досвід свідчення корупції, відсутність або недостатність державної підтримки, а також ідеологічна належність до ліберального або націоналістичного спектру. Це свідчить про складну природу політичного відчуження, яке формується на перетині особистого досвіду, суспільно-політичних умов та ідеологічної самоідентифікації.

Політичне відчуження військових постає не як маргінальне чи індивідуальне відхилення, а як структурно обумовлений соціальний феномен, тісно пов'язаний із досвідом прекарності – у матеріальному, психологічному й моральному вимірах. Умови тривалої служби, нерепрезентованість інтересів, відсутність надійності державних рішень та корупція створюють ситуацію, в якій участь у політичному житті здається не лише недоступною, а й беззмістовною. Отримані результати дозволяють не лише поглибити наукове розуміння політичного відчуження як феномену в умовах війни, а й мають прикладне значення для формування політик ветеранської реінтеграції та політичної інклюзії. Виявлені

закономірності можуть стати основою для подальших досліджень та практичних рекомендацій щодо зменшення ризиків політичної фрустрації в середовищі українських військових.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Соціологічна група «Рейтинг». (2018, 26 квітня). *Суспільно-політичні настрої українців: нові виклики*. Отримано з [https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_ukraincev_novye_vyzovy.html:contentReference\[oaicite:11\]{index=11}](https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_ukraincev_novye_vyzovy.html:contentReference[oaicite:11]{index=11}).
2. Комонс. (2018, 6 березня). *Ми всі вразливі: про концепцію прекар*. Отримано з <https://commons.com.ua/m-vsi-vrazlyvi-pro-koncepciyu-prekar/>.
3. Український ветеранський фонд. (2023, липень). *Потреби та перешкоди ветеранів при працевлаштуванні*. Отримано з [https://uvf.org.ua/wp-content/uploads/2023/07/Zvit_pereshkodi_precevlashtuvanii.pdf:contentReference\[oaicite:12\]{index=12}](https://uvf.org.ua/wp-content/uploads/2023/07/Zvit_pereshkodi_precevlashtuvanii.pdf:contentReference[oaicite:12]{index=12}).
4. Український ветеранський фонд. (2024, грудень). *Образ ветеранів в українському суспільстві: результати дослідження*. Отримано з https://uvf.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/RG_UA_Veterans_1000_UA_122024_press.pdf.
5. Громадське. (2025, 17 травня). *Комбат 47-ї бригади «Магура» Ширшин заявив, що написав рапорт на звільнення через «дебільні завдання»*. Отримано з <https://hromadske.ua/suspilstvo/244907-kombat->

- 47-bryhady-magura-shyrshyn-zaiavyv-shcho-napysav-raport-na-zviltнення-cherez-debilni-zadachi:contentReference[oaicite:13]{index=13}.
6. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (Омбудсман). (2025, 11 квітня). *Омбудсман України презентував щорічну доповідь про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році*. Отримано з [https://ombudsman.gov.ua/news_details/ombudsman-ukrayini-prezentuvav-shchorichnu-dopovid-pro-stan-doderzhannya-ta-zahistu-prav-i-svobod-lyudini-i-gromadyanina-v-ukrayini-u-2024-roci:contentReference\[oaicite:14\]{index=14}](https://ombudsman.gov.ua/news_details/ombudsman-ukrayini-prezentuvav-shchorichnu-dopovid-pro-stan-doderzhannya-ta-zahistu-prav-i-svobod-lyudini-i-gromadyanina-v-ukrayini-u-2024-roci:contentReference[oaicite:14]{index=14}).
  7. Радіо Свобода. (2024, 10 квітня). «Тепер це каральний законопроект» – Гончаренко про відмову від демобілізації. Отримано з [https://www.radiosvoboda.org/a/news-demobilizacija-karalnyi-zakonoprojekt-goncharenko/32899352.html:contentReference\[oaicite:15\]{index=15}](https://www.radiosvoboda.org/a/news-demobilizacija-karalnyi-zakonoprojekt-goncharenko/32899352.html:contentReference[oaicite:15]{index=15}).
  8. Ploky, S. (2025, May 1). *The army is Ukraine's greatest strength*. Canadian Institute of Ukrainian Studies.
  9. Meditale, L., Rossetti, S., & Trombini, E. (2023). Political beliefs and post-deployment adjustment: posttraumatic stress and extremist attitudes in U.S. combat veterans. *Frontiers in Psychology, 14*, Article 1131316. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1131316>.
  10. Marx, K., & Engels, F. (1973 [1844]). *Економічно-філософські рукописи 1844 року*. Київ: Політвидав України.
  11. Our World in Data. (2025). *Voter turnout of registered voters*. Отримано з <https://ourworldindata.org/voter-turnout> (станом на 2025).
  12. Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press.

13. Marcuse, H. (1964). *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. Beacon Press.
14. Seeman, M. (1959). On the meaning of alienation. *American Sociological Review*, 24(6), 783–791. <https://doi.org/10.2307/2088565>.
15. Finifter, A. W. (1970). Dimensions of political alienation. *American Political Science Review*, 64(2), 389–410. <https://doi.org/10.2307/1953840>.
16. Nachmias, D. (1974). Modes and types of political alienation. *British Journal of Sociology*, 25(4), 478–493. <https://doi.org/10.2307/590156>.
17. Olsen, M. E. (1969). Two categories of political alienation. *Social Forces*, 47(3), 288–299. <https://doi.org/10.2307/2575027>.
18. Thompson, W. E., & Horton, J. E. (1960). Political alienation as a force in political action. *Social Forces*, 38(3), 190–195. <https://doi.org/10.2307/2574081>.
19. July, D. (2019, July 22). Явка на виборах в Раду стала найнижчою в історії – «Українська правда». *Українська правда*. Отримано з <https://www.pravda.com.ua/news/2019/07/22/7223905/>.
20. Theocharis, Y., & van Deth, J. W. (2018). *Political Participation in a Changing World: Widening, Deepening and Deficit*. Cambridge University Press.
21. Christensen, H. S. (2011). Political activities on the Internet: Slacktivism or political participation by other means? *First Monday*, 16(2). <https://doi.org/10.5210/fm.v16i2.3336>.
22. Kalekin-Fishman, L., & Agger, B. (Eds.). (2021). *Routledge International Handbook of Social and Political Movements*. Routledge.
23. Morozov, E. (2011). *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*. PublicAffairs.

24. Borja, A. L. A. (2015). Re-conceptualising political alienation: On spectators, spectacles and public powerlessness. *Political Studies*, 63(3), 573–590. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.12124>.
25. Freedon, M. (2013). The morphological analysis of ideology. In M. Freedon & M. Ornstein (Eds.), *The Oxford Handbook of Political Ideologies* (pp. 92–114). Oxford University Press.
26. Oliveira Santos, D., & Jost, J. T. (2024). Liberal-conservative asymmetries in anti-democratic tendencies: The role of elites. *European Journal of Political Psychology*, 45, 997–1023. <https://doi.org/10.1002/ejsp.3365>.
27. Miller, A. H., & Listhaug, O. (1993). Ideology and political alienation. *Scandinavian Political Studies*, 16(1), 31–53. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9477.1993.tb00516.x>.
28. Lipset, S. M., & Schneider, W. (1983). The confidence gap: Business, labor, and government in the public mind. *American Political Science Review*, 77(4), 828–852. <https://doi.org/10.2307/1956745>.
29. Almond, G. A., & Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton University Press.
30. Mudde, C., & Kaltwasser, C. R. (2017). *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
31. Laclau, E. (2005). *On Populist Reason*. Verso Books.
32. Müller, J.-W. (2018). The rise and rise of populism? In D. Innerarity & J. M. Castillo (Eds.), *Populism and Global Democracy* (pp. 13–28). Routledge.
33. Federal Election Commission. (n.d.). *Voter registration and turnout in federal elections by age: 1976-1996*. Отримано з https://www.fec.gov/resources/cms-content/documents/voterreg_t_byage_9696.pdf.
34. File, T. (2014). *Young-adult voting: An analysis of presidential elections, 1964–2012* (Current Population Reports, P20–573). U.S. Census Bureau.

[https://www.census.gov/content/dam/Census/library/publications/2014/demo/p20-573.pdf:contentReference\[oaicite:16\]{index=16}](https://www.census.gov/content/dam/Census/library/publications/2014/demo/p20-573.pdf:contentReference[oaicite:16]{index=16}).

35. Pew Research Center. (n.d.). *Trust in government by generation*.

Отримано з <https://www.pewresearch.org/chart/trust-in-government-by-generation-2/>.

36. Bachman, J. G., & Jennings, M. K. (1975). The impact of Vietnam on trust in government. *Journal of Politics*, 37(4), 154–176.

<https://doi.org/10.2307/2129828>.

37. Cramer, K. J., & Bartels, L. M. (2019). *The Lessons of Vietnam*.

Northwestern University. Отримано з

<https://wcas.northwestern.edu/jnd260/cab/2019%20CAB%20Cramer%20Paper.pdf>.

38. Vietnam Veterans Against the War. (n.d.). *About*. Отримано з

<https://www.vvaw.org/about/>.

39. Kerry, J. F. (1971, April 22). Statement before the Senate Committee on Foreign Relations. *The American Presidency Project*. Отримано з

<https://www.presidency.ucsb.edu/documents/statement-john-kerry-vietnam-veterans-against-the-war-1971>.

40. The American Legion. (2012, April 5). *Examining the role of Vet Centers*.

Отримано з

<https://www.legion.org/info/legislative/2012/april/examining-role-vet-centers>.

41. Stouffer, S. A., et al. (1949). *The American Soldier: Combat and Its Aftermath*. Princeton University Press.

42. Johnson, L. (1976). Political alienation among Vietnam veterans. *Western Political Quarterly*, 29(3), 398–409. <https://doi.org/10.2307/447512>.

43. Tivald, J., & Kawashima-Ginsberg, K. (2016). *America's greatest assets: How military service members and veterans strengthen our democracy*. G.I. Film Festival Institute/Got Your 6. Отримано з <http://gotyour6.org/wp-content/uploads/2017/09/VeterIndex-2015.pdf>.
44. Usry, K. (2019). The political consequences of combat: post-traumatic stress and political alienation in the United States. *Armed Forces & Society*, 45(4), 602–624. <https://doi.org/10.1177/0095327X17715530>.
45. National Center for Veterans Analysis and Statistics. (2017). *VA Utilization Profile 2017*. U.S. Department of Veterans Affairs. Отримано з https://www.va.gov/vetdata/docs/QuickFacts/VA_Utilization_Profile.pdf.
46. Flores, A. R. (2014). Memories of war: Sources of Vietnam veteran pro- and antiwar views. *American Journal of Political Science*, 58(2), 385–401. <https://doi.org/10.1111/ajps.12061>.
47. Reznik, O. (2023). The willingness of Ukrainians to fight for their own country on the eve of the 2022 Russian invasion. *Post-Soviet Affairs*, 39(5), 329–346. [https://doi.org/10.1080/1060586X.2023.2221592:contentReference\[oaicite:17\]{index=17}](https://doi.org/10.1080/1060586X.2023.2221592:contentReference[oaicite:17]{index=17}).
48. Brown, R. A., & Helmus, T. C. (2024). *Veteran narratives of support for extremist groups and beliefs: Results from interviews with members of a nationally representative survey of the U.S. veteran community* (RR-A1071-4). RAND Corporation. Отримано з [https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA1071-4.html:contentReference\[oaicite:18\]{index=18}](https://www.rand.org/pubs/research_reports/RRA1071-4.html:contentReference[oaicite:18]{index=18}).
49. Shirer, W. L. (1960). *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*. Simon & Schuster.
50. Globsec (2024). *Шрами на їхніх душах: ПТСР та ветерани України*. Отримано з <https://www.globsec.org/wp->

[content/uploads/2024/10/GLOBSEC_Sharamy_Na_Yihnih_Dushah.pdf:contentReference\[oaicite:19\]{index=19}](content/uploads/2024/10/GLOBSEC_Sharamy_Na_Yihnih_Dushah.pdf:contentReference[oaicite:19]{index=19}).

51. Нечуйвітер, О. (2020, 10 лютого). *Опанування свободи слова та її межі під час війни*. “Українська правда”. Отримано з <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/02/10/7249229/>.

ДОДАТОК 1

АНКЕТА РЕСПОНДЕНТА

Ваш соціально-демографічний портрет

1. Вік

Виберіть лише один варіант.

18-22

23-27

27-31

32-36

37-41

42-46

47-51

52-56

57-60

2. Стать

Виберіть лише один варіант.

Жіноча

Чоловіча

Інше:

3. Ваш рівень освіти

Виберіть лише один варіант.

Неповна середня освіта

Повна середня освіта

Професійно-технічна освіта

Неповна вища освіта

Повна вища освіта

4. Ваш рівень доходу до служби (грн)

Виберіть лише один варіант.

менше 8000

8000 – 15 000

16 000 – 23 000

24 000 – 30 000

30 000 – 40 000

41 000 – 50 000

51 000 – 60 000

60 000+

5. Ваш рівень доходу під час служби (грн)

Виберіть лише один варіант.

Суттєво зменшився

Трохи зменшився

Не змінився

Трохи збільшився

Суттєво збільшився

6. Чи маєте ви інвалідність?

Виберіть лише один варіант.

Так

Ні

Інше:

Ідеологічна приналежність та політичні переконання

7. Чи вважаєте ви себе націоналістом?

Виберіть лише один варіант.

Так

Скоріше так

Скоріше ні

Ні

8. Чи вважаєте ви себе лібералом?

Виберіть лише один варіант.

Так

Скоріше так

Скоріше ні

Ні

9. Чи вважаєте ви себе соціалістом?

Виберіть лише один варіант.

Так

Скоріше так

Скоріше ні

Ні

10. Чи вважаєте ви себе консерватором?

Виберіть лише один варіант.

Так

Скоріше так

Скоріше ні

Ні

11. Оцініть довіру до Президента України, де 1 – зовсім не довіряю, 5 – повністю довіряю

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

12. Оцініть довіру до Офісу Президента України, де 1 – зовсім не довіряю, 5 – повністю довіряю

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

13. Оцініть довіру до Верховної Ради України, де 1 – зовсім не довіряю, 5 – повністю довіряю

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

14. Оцініть довіру до Кабінету Міністрів України, де 1 – зовсім не довіряю, 5 – повністю довіряю

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

15. Оцініть довіру до вищого командування ЗСУ, де 1 – зовсім не довіряю, 5 – повністю довіряю

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

16. Оцініть, наскільки ви погоджуєтеся з твердженням, де 1 – взагалі не погоджуюся, 5 – повністю погоджуюся. Твердження: "Державні інституції в Україні не є розвинутими"

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

17. Оцініть, наскільки ви цікавитесь політикою зараз, де 1 – зовсім не цікавлюся, 5 – дуже цікавлюся і щодня отримую нову інформацію

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

18. Оцініть, наскільки ви погоджуєтеся з твердженням "Влада в Україні відірвана від потреб народу", де 1 – повністю не погоджуюся, 5 – повністю погоджуюся

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

19. Оцініть, наскільки ви погоджуєтеся з твердженням "Україна зараз не є демократичною країною", де 1 – повністю не погоджуюся, 5 – повністю погоджуюся

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

20. Оцініть, наскільки ви погоджуєтесь з твердженням "Політичний та економічний розвиток в Україні не можна передбачити", де 1 – повністю не погоджуюся, 5 – повністю погоджуюся

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

21. Оцініть, наскільки ви погоджуєтесь з твердженням "Влада робить недостатньо для поповнення мобілізаційного резерву", де 1 – повністю не погоджуюся, 5 – повністю погоджуюся

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

22. Оцініть, наскільки ви погоджуєтесь з твердженням "Влада робить недостатньо для боротьби з корупцією", де 1 – повністю не погоджуюся, 5 – повністю погоджуюся

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

23. Оцініть, наскільки ви погоджуєтесь з твердженням "Демобілізацію в Україні необхідно проводити", де 1 – повністю не погоджуюся, 5 – повністю погоджуюся

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

24. Оцініть, наскільки ви підтримуєте поточний політичний курс влади в Україні, де 1 – взагалі не підтримую, 5 – повністю підтримую

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

Досвід до служби

25. Чи мали ви попередній військовий досвід до вашої поточної служби?

Виберіть лише один варіант.

Так

Ні

Інше:

26. Скільки ви вже перебуваєте у війську?

Виберіть лише один варіант.

Менше, ніж півроку

Півроку – рік

1-2 роки

2-3 роки

3-4 роки

4-5 років

5+ років

27. Скільки відпусток ви мали за цей час? *

Виберіть лише один варіант

Не мав відпусток

1-2

2-5 відпусток

5-10 відпусток

Більше 10

28. Як ви потрапили до війська?

Добровільно

Був моблізований

29. Оцініть наскільки високим на вас був тиск ТЦК, де 1 – взагалі не було, 5 – сильний тиск

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

30. Оцініть наскільки з вашого досвіду був рівень бюрократії під час вступу на службу, де 1 – взагалі не було, 5 – високий рівень бюрократії

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

31. Чи зіштовхувалися ви з випадками корупції з боку ТЦК? *

Виберіть лише один варіант.

Так

Ні

Інше:

Досвід під час служби

32. Чи були у вас конфлікти з командуванням через нелогічність його рішень?

Виберіть лише один варіант.

Так

Ні, хоча нелогічні рішення з боку командування були

Ні, і нелогічних рішень з боку командування не було

Інше:

33. Чи були у вас конфлікти з командуванням через прояви "кумівства"?

Виберіть лише один варіант.

Так

Ні, хоча прояви "кумівства" з боку командування були

Ні, і проявів "кумівства" з боку командування не було Інше:

34. Чи залучені ви до виконання бойових завдань? *

Виберіть лише один варіант.

Так

Ні

35. Чи втрачали ви близьких побратимів/посестер, знайомих у ході війни?

Виберіть лише один варіант.

Так

Ні

36. Оцініть рівень допомоги вам від держави, де 1 – допомога відсутня, 5 – допомога є суттєвою

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

37. Оцініть, наскільки вам вистачає матеріального забезпечення для служби наразі, де

– взагалі не має забезпечення, 5 – повністю забезпечений

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

38. Оцініть, наскільки близькими є стосунки у вашому підрозділі, де 1 – взагалі не є близькими, 5 – є дуже близькими

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

Статус військових

39. Оцініть рівень емоційної підтримки вас з боку цивільних родичів, друзів та близьких де 1 – підтримка відсутня, 5 – підтримка є дуже високою

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

40. Оцініть рівень матеріальної підтримки вас з боку цивільних родичів, друзів та близьких, де 1 – підтримка відсутня, 5 – підтримка є дуже високою

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

41. Оцініть загальне ставлення цивільних громадян до військових, де 1 – повна байдужість, 5 – дуже висока підтримка

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

42. Оцініть рівень представлення інтересів військових при владі, де 1 – представлення інтересів відсутнє, 5 – представлення інтересів є високим

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

43. Чи хотіли б ви, що на наступних виборах військові отримали більшість у парламенті

Виберіть лише один варіант.

Так

Скоріше так

Мені байдуже

Скоріше ні

Ні

44. Чи вважаєте ви, що більшість в наступному Кабінеті Міністрів України мають складати військові?

Виберіть лише один варіант.

Так

Скоріше так

Скоріше ні

Ні

45. Чи вважаєте ви, що наступним Президентом має бути військовий? *

Виберіть лише один варіант.

Так

Скоріше так

Скоріше ні

Ні

46. Оцініть, наскільки ви відчуваєте свій вплив на політичну ситуацію в Україні, де 1 – впливу взагалі немає, 5 – вплив є дуже високим

Виберіть лише один варіант.

1   2   3   4   5

З відповідями респондентів можна ознайомитись за [посиланням](#) у хмарному сховищі.

ДОДАТОК 2

ОПИС ЛОГІКИ ПОБУДОВИ КОДУ В ПЗ R STUDIO

1. Завантаження даних:

`df <- read_excel("Результати_опитування.xlsx")` — імпортує дані з Excel-файлу, який містить відповіді респондентів на анкету.

2. Кодування дихотомічних змінних:

Наприклад: `df$участь_у_боях <- ifelse(df$Чи залучені ви до виконання бойових завдань? == "Так", 1, 0)` — створюється змінна, що набуває значення 1, якщо учасник відповів "Так", і 0, якщо "Ні".

3. Обробка порядкових змінних:

Наприклад: `df$дохід_зміна <- factor(df$дохід_чистий, levels = ..., ordered = TRUE)` — впорядковує суб'єктивну зміну доходу в логічну послідовність.

4. Числова очистка:

`gsub()` — видаляє зайві символи (коми, букви, пробіли),

`as.numeric()` — перетворює очищені текстові дані у числовий формат.

Це стосується змінних тривалості служби, кількості відпусток, рівня допомоги тощо.

5. Обчислення індексів:

Наприклад: `rowMeans(cbind(...), na.rm = TRUE)` — обраховує середнє значення з кількох відповідей (після реверсування деяких із них), створюючи узагальнений індекс позитивного або негативного відчуження.

6. Формулювання моделей:

`lm(залежна ~ незалежні, data = df)` — для кожної гіпотези створюється парна або множинна регресійна модель для обох типів політичного відчуження.

7. Вивід результатів:

`summary(model)` — відображає деталі моделі: коефіцієнти (Estimate), стандартні похибки, значення t-статистик, p-value, R² тощо.

Наприклад: якщо Estimate = 0.20 і p < 0.05, то змінна має позитивний значущий вплив на залежну змінну.

8. Візуалізація:

За допомогою функції `ggplot2` створюються горизонтальні стовпчикові графіки β-коефіцієнтів з `geom_col()` та `coord_flip()`.

Приклади виводу `summary()` із поясненнями:

```
summary(model_H1_pos)
```

(Intercept) – середній рівень позитивного відчуження, якщо всі незалежні змінні = 0

Estimate – величина впливу кожної змінної (наприклад, участь у боях ≈ +0.14)

Pr(>|t|) – p-value. Якщо менше 0.05 – ефект вважається статистично значущим

Multiple R-squared – пояснювана дисперсія моделі, чим вище – тим краща модель

Residual standard error – середнє відхилення фактичних значень від прогнозованих

Аналогічно розглядаються всі інші моделі (model_H2_pos, model_H3_neg, тощо) – кожна з них оцінюється на предмет значущих зв'язків між незалежними змінними (гіпотезами) та політичним відчуженням.

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційної роботи

Тема: «Ставлення українських військових до політичного режиму в Україні: роль соціальних факторів, ідеології та бойового досвіду»

Студентка Костенко Уляна Сергіївна

Дата захисту, факультет: 2025 рік, Факультет соціальних наук і соціальних технологій

Науковий керівник: кандидат політичних наук Гомза І. А.

Рецензентка: кандидатка філософських наук, доцентка Амельченко Н. А.

Дата захисту “ ____ ” _____ 2025 р.

Короткий зміст роботи: Дипломна робота присвячена аналізу ставлення українських військовослужбовців до політичного режиму в Україні, а саме феномену політичного відчуження серед українських військовослужбовців. Актуальність теми зумовлена трансформацією соціально-політичного статусу військових унаслідок повномасштабної війни, а також загрозою втрати довіри до політичних інституцій серед тих, хто безпосередньо бере участь у бойових діях.

Отримані результати дозволяють глибше зрозуміти специфіку політичної інтеграції військових у повоєнному суспільстві та формувати

рекомендації для демократичної адаптації цієї соціальної групи в політичному житті країни.

У роботі визначено ключові ознаки політичного відчуження, спираючись на класичні та сучасні підходи (М. Сімен, А. Фініфтер, М. Олсен), а також проаналізовано вплив бойового досвіду, моральної травми та почуття маргіналізації на формування критичного або протестного ставлення до державної політики.